

Nog éénmaal in ons midden

Rouw- en uitvaartrituelen bij de dood van Nederlandse toneelspelers

Afbeelding 1 Theo Bouwmeester als Margaretha Gauthier

Masterthesis

Datum van voltooiing: 20 december 2018

Door D.P. Imfeld

Prins Bernhardplein 141, 1097 BK Amsterdam

diederikimfeld@gmail.com

Studentnummer 5740185

Universiteit van Amsterdam – Faculteit der Geesteswetenschappen – Afdeling Kunst - en

Cultuurwetenschappen – Master Theater Studies

Begeleidende Docent: Dr. R. van der Zalm

Mijn dragers dragen mij, met zorg en tederheid
Mijn lievelingen dragen mij, wiegen mij
Mijn dragers dragen mij, met zorg en tederheid

Fragment uit de documentaire *Alles komt ergens van* over het leven van Gerard Thoolen

Inhoudsopgave

1.	Inleiding en Vraagstelling	4
2.	Werkwijze	6
3.	Theoretisch Perspectief	11
4.	Historische achtergrond van uitvaartcultuur in Nederland	16
5.	Uitvaarten van toneelspelers in Amsterdam van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw	24
6.	De rol van de Stadsschouwburg (1894) in Amsterdam (als huis van toneelspelers) bij uitvaarten	36
7.	Veranderende uitvaartrituelen bij toneelspelers vanaf tweede helft van de jaren 1960	54
8.	Conclusie	65
9.	Bijlagen	69
10.	Bibliografie	84

1. Inleiding en Vraagstelling

Op 17 maart 2017 fiets ik naar Begraafplaats Zorgvlied. De oude begraafplaats met de kronkelende paadjes tussen de bomen is een van de bekendste begraafplaatsen van Nederland en wordt vaak vergeleken met Père-Lachaise in Parijs, omdat het de rustplaats is van zeer veel beroemd geworden Nederlanders. Louis Bouwmeester, Ramses Shaffy en Oscar Carré liggen er begraven en het is de plek waar bewonderaars een pen of potlood achterlaten op het graf van Annie M.G. Schmidt.

Op deze dag in maart vindt de uitvaart plaats van een grande dame van het Nederlandse toneel. Na een vol theaterleven en een carrière van bijna zestig jaar wordt afscheid genomen van Kitty Courbois (1937 – 2017). Dit gebeurt sober en in afwezigheid van de meeste collega's van Toneelgroep Amsterdam. Het gezelschap waar Courbois dertig jaar aan was verbonden is in Londen vanwege een première. Twee jaar eerder wordt die andere grande dame van het Nederlandse toneel Ellen Vogel (1922 – 2015) gecremeerd op Herdenkingspark Westgaarde¹ te Amsterdam na een openbare plechtigheid. Vogel werd in haar leven geëerd met vele onderscheidingen en prijzen en stond vaak in het middelpunt van de belangstelling, maar bij haar overlijden ontbrak eerbetoon. Collega's tonen hier hun respect en delen hun verdriet, maar een groots, publiek afscheid is het niet. Ellen Vogel en Kitty Courbois wordt in de kring van familie, vrienden en collega's een laatste eer bewezen, zonder het grote publiek. Uit de verhalen over de Stadsschouwburg Amsterdam begrijp ik dat eerder overleden toneelspelers een groter en publiek afscheid kregen. Toeschouwers stonden rijen dik op het Leidseplein om een glimp op te vangen van de kist. Tijdens mijn vele wandelingen langs de portrettengalerij in de Stadsschouwburg ben ik me gaan afvragen of dat iets met hun discipline te maken kon hebben. Een creërende kunstenaar laat altijd een erfenis achter, maar bij een toneelspeler is dit niet het geval. Ellen Vogel zei het zelf in de documentaire *De dingen die voorbijgaan* van Michiel van Erp: 'Niets is dooier dan een dood acteur'². Het enige dat blijft is een naam, een vastgelegde herinnering of wellicht een schilderij. Het spel zelf is over. De grande dame van het Nederlandse theater haalde ook haar collega Han Bentz van den Berg aan: 'wat wij doen, is spelen met rook.'³ En dit is voor mij de inspiratiebron om een zoektocht te beginnen. Een tocht langs

¹ Telegraaf, <<https://www.telegraaf.nl/entertainment/546618/geliefden-nemen-afschied-van-ellen-vogel>>

² Ellen Vogel in *De dingen die voorbijgaan* van Michiel van Erp

³ Ellen Vogel in *De dingen die voorbijgaan* van Michiel van Erp

krantenknipsels, archiefstukken en herdenkingstoespraken, om uit te vinden hoe afscheid werd genomen van uitvoerende kunstenaars van het toneel. Hoe zag de ceremonie er uit, waarbij de toneelspeler voor het laatst in de schijnwerpers staat en welke rituelen werden daarbij gebruikt? Het onderzoek beperkt zich voornamelijk tot Amsterdam. De hoofdstad is altijd de plek geweest waar de meeste toneelspelers woonden. Omdat het meeste materiaal te vinden is over bekende acteurs, betekent dit ook dat de Stadsschouwburg een centrale rol krijgt. Vanuit het huidige gebouw zijn tientallen toneelspelers begraven. Ik beschrijf in deze thesis hoe deze uitvaarten plaatsvonden, ik plaats deze in het bredere perspectief van uitvaartcultuur in Nederland en zoek naar vergelijkingen met andere groepen in de Nederlandse samenleving en met acteursbegravenissen elders in Europa.

Mijn hoofdvraag luidt:

Hoe is het uitvaartritueel van toneelspelers in Nederland vormgegeven na de opkomst van de schouwburgcultuur in de zeventiende eeuw tot en met de eenentwintigste eeuw, specifiek in Amsterdam en hoe verhoudt dit zich tot de bredere rouwcultuur in Nederland en tot begravenissen van toneelspelers elders in Europa?

Om deze hoofdvraag te beantwoorden, stel ik drie deelvragen die volgen uit het gedane archiefonderzoek (dat in hoofdstuk 2 wordt verantwoord):

1. Hoe vonden uitvaarten van toneelspelers plaats in Amsterdam van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw?
2. Wat is de rol van de laatste Stadsschouwburg Amsterdam (1894) als huis van toneelspelers bij uitvaarten?
3. Welke verschuiving is zichtbaar vanaf de tweede helft van de jaren 1960 bij het laatste afscheid van toneelspelers binnen de context van uitvaartcultuur in Nederland?

2. Werkwijze

De basis van mijn onderzoek ligt bij de gedachte van Richard Schechner dat rituelen performances zijn en op die wijze kunnen worden geanalyseerd. Wat ik wil onderzoeken is het overgangsritueel rond de dood van toneelspelers in Nederland, omdat dit het laatste 'optreden' is van deze uitvoerende kunstenaars. Naast het vaststellen van een theoretisch kader heb ik een uitputtend onderzoek moeten doen in archieven, kronieken en catalogussen.

Startpunt literatuuronderzoek

Om te beginnen moest ik namelijk een bestand met namen van toneelspelers aanleggen waarvan bekend was hoe ze werden begraven of gecremeerd. Doordat deze informatie in de archieven van de Stadsschouwburg, beheerd door het Stadsarchief te Amsterdam, niet zo maar voor handen is, heb ik de portrettengalerij van de Stadsschouwburg (voor mij zeer bekend) als basis genomen voor mijn archiefonderzoek. Het boek *Het toont in kleen begrip al 's menschen ydelheid... - De portrettencollectie van de Stadsschouwburg Amsterdam* van Liesbeth van Stekelenburg gaf mij de geboorte- en sterfdata van een aantal toneelspelers die in de loop van de eeuwen in de Stadschouwburg gespeeld hebben. Het gidsje *Uitgespeeld. Een theatterondwandeling op Zorgvlied*, uitgegeven door Theater Instituut Nederland, bood extra informatie over de uitvaarten van enkele bekende toneelspelers zoals Louis Bouwmeester (1842 – 1925) en Fien de la Mar (1898 – 1965).

Alle namen van toneelspelers (vanaf de zeventiende eeuw tot 2018) die ik door bovenstaande zoekwijze vond, heb ik ingevoerd in de online krantendatabank *Delpher* (tot 1995) en in het online fulltext nieuwsarchief *LexisNexis* (gezocht vanaf 1995) waar Nederlandse kranten terug te vinden zijn. Niet alle kranten zijn beschikbaar, maar veel landelijke en plaatselijke kranten zijn hier in gedigitaliseerde vorm terug te vinden, waardoor ze redelijk dekkend zijn. De lijst namen die ik in deze websites heb ingevoerd werd steeds groter doordat in de krantenartikelen nieuwe namen van toneelspelers opdoken, wat leidde tot uitbreiding van het onderzoek. In deze zoektocht heb ik me per naam, via de sterfdatum, geconcentreerd op de artikelen direct voor het overlijden, de periode rondom de uitvaart en de maanden erna. In het aangelegde document (zie *Lijst verzamelde toneelspelers* in de bijlagen) is terug te vinden in welk jaar de toneelspeler overleed en wat de details rondom de uitvaart waren. Van toneelspelers waar veel artikelen over zijn verschenen heb ik digitale

mappen aangemaakt, met de eerder genoemde artikelen. Ik ben er daarbij van uitgegaan dat wanneer er geen krantenberichten waren over de desbetreffende toneelspeler, deze geen rol van betekenis heeft gespeeld in het theaterleven en de rituelen rondom het overlijden waarschijnlijk in zeer kleine kring hebben plaatsgevonden.

Ik heb me daarnaast in eerste instantie beperkt tot Nederlandse toneelspelers die een aanzienlijk gedeelte van hun leven werkten in het theater. In de twintigste eeuw heb ik film-, hoorspel- en televisieacteurs die geen grote bekendheid hadden op het toneel niet meegenomen in het onderzoek. Ook details over bijvoorbeeld revueartiesten en operazangers, die niet ook toneelspeelden, heb ik weggelaten.

Het resultaat van dit uitputtende onderzoek in krantenarchieven was een lijst van meer dan 150 toneelspelers waarvan ik details over de uitvaart had. Bij een grote groep namen in deze lijst is niet meer bekend over de uitvaart dan de opmerkingen die in het document zijn opgenomen.

Archiefonderzoek

Dat toneelspelers vanuit de Stadsschouwburg of een ander theater werden begraven of gecremeerd is in krantenartikelen en sommige archieven terug te vinden. Maar hoe de keuze werd gemaakt, wie dit bepaalde en het bijbehorende “financiële plaatje” is daar niet terug te vinden. Ik heb daarom in de volgende archieven gezocht naar verdere gegevens over uitvaarten van toneelspelers:

1. Archieven van Stadsschouwburg Amsterdam, beheerd door Stadsarchief Amsterdam.
2. Archieven en knipselmappen van toneelspelers en gezelschappen van Theater Instituut Nederland, beheerd door Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.
3. Het archief van de Nederlandse Vereniging van Toneelkunstenaars, beheerd door het Instituut voor sociale geschiedenis te Amsterdam.

Daarnaast heb ik contact gelegd met verschillende uitvaartondernemingen die genoemd werden, of waar voorlopers van genoemd werden, in berichtgeving over overleden toneelspelers. Dit laatste leverde geen informatie op. Die was niet aanwezig, of kon vanwege privacy redenen niet worden gedeeld.

De zoektocht in de verschillende archieven begon met de vraag wat de rol was van de

verschillende instituten of personen. Wie gaf opdracht voor de uitvaarten? Wie bekostigde deze? En waarom gebeurde dit?

De archieven van Stadsschouwburg Amsterdam bevinden zich in het Stadsarchief Amsterdam en daar is in jaarboeken en notulen van vergaderingen vrijwel niets terug te vinden over uitvaarten die plaatsvonden in de Stadsschouwburg. In de archieven vanaf de jaren 1980 is in algemene zin terug te lezen dat horeca wordt geëxploiteerd en dat zaalhuur wordt gevraagd, maar details rondom uitvaarten heb ik niet gevonden. Correspondentie over vorm van de uitvaarten is ook niet te vinden. De enige directe verwijzing naar een uitvaart is de afschrijving van kosten voor krantenadvertenties rondom de dood van Louis Bouwmeester in 1925. De Stadsschouwburg zelf beheert alleen een doosje met rouwadvertenties van ongeveer de laatste tien jaar.

Ook in de persoonlijke archieven in beheer van Theater Instituut Nederland (vaak meer knipselmappen dan uitgewerkte archieven) van toneelspelers zoals Louis Bouwmeester (1842 – 1925) en Theo Bouwmeester (1850 – 1939), en Esther de Boer – van Rijk (1853 – 1937) kwam ik weinig berichten tegen over de uitvaart. De berichten die gevonden werden, zijn krantenberichten. Medewerkers van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, waar de archieven van het Theater Instituut Nederland worden beheerd, konden verder ook geen nieuwe informatie geven. De bibliotheek van Uitvaartmuseum Tot Zover, kenniscentrum op het gebied van rouw en uitvaarten in Nederland, kon enkel informatie verschaffen over de graven van toneelspelers, helaas niet over de uitvaarten.

Op aanraden van mijn scriptiebegeleider dr. R. van der Zalm heb ik tenslotte nog het archief van de Nederlandse Vereniging van Toneelkunstenaars onderzocht in het Instituut voor sociale geschiedenis. Dit veertig meter lange archief is niet gearcheveerd/geïndexeerd, dus ik begon de zoektocht met een zeer enthousiaste medewerker van het instituut (veertig meter niet gearcheveerd materiaal) door op de archiefdozen informatie te achterhalen. Dit leverde zeer weinig op, aangezien op vele archiefdozen geen informatie stond en de dozen mét informatie alleen de decennia 1960-1970 en 1970-1980 betroffen. Uit kasboeken uit de jaren 1910 tot en met 1965 vond ik geen informatie over betalingen voor uitvaarten van toneelspelers. Er wordt enkel geschreven over rouwkransen die moesten worden betaald en bij een enkele acteur over de betaling van rouwadvertenties.

Oral History

Uit de verschillende archieven valt geen duidelijk patroon op te maken betreffende de uitvaarten van toneelspelers. Mede daarom heb ik getracht contact te zoeken met mensen die nog verschillende uitvaarten hebben meegemaakt. In mijn gesprek met dhr. Bob Logger, decennialang in verschillende functies verbonden aan gezelschappen in de Stadsschouwburg, werd duidelijk dat de decorafdeling van de schouwburg beschikte over materialen om een chapelle ardente in te richten en ook was er een baar voor de kist. De firma Colijn aan het Zandpad te Amsterdam zorgde voor palmen om het geheel aan te kleden. Verder vertelde dhr. Logger dat het een eer was om vanuit de Stadsschouwburg te worden begraven en hij vermoedt dat het gemeentebestuur en de directie van de schouwburg hier toestemming voor moesten geven. De Stadsschouwburg te Amsterdam werd gezien als de Olympus. Dat de Stadsschouwburg Amsterdam nu minder wordt gebruikt als locatie komt volgens hem doordat er niet meer zo tegen de schouwburg wordt opgekeken als vroeger. Ook acteurs hebben nu een andere status dan in de tijd van Ank van der Moer (1912 – 1983), Ellen Vogel (1922 – 2015) en Ko van Dijk (1916 – 1978).⁴ Bijzonder is dan ook dat toneelspeelster Ellen Vogel niet vanuit de Stadsschouwburg is begraven. Ellen Vogel is in 2015 overleden en werd, hoewel de uitvaart wel was aangekondigd, niet in massaliteit naar haar laatste rustplaats gebracht. Ook in een kleine rondgang bij oudere theatermakers is geen informatie naar boven gekomen, met betrekking tot de vraag hoe de keuze voor een uitvaart vanuit het theater tot stand kwam.

Vergelijkend onderzoek

‘Oral history’ leverde dus weinig op; een oriëntatie bij andere Europese theaters/landen en vergelijkingen met andere beroepsgroepen iets meer. Van schrijvers zoals Herman Heijermans (1864 – 1924) is bekend dat het afscheid massaal was, maar bij schilders zoals Willem Witsen (1860 – 1923) en George Breitner (1857 – 1923) wordt niet gesproken over grote openbare uitvaarten, met een gebouw waar ook kon worden gedefileerd.

Uitzonderingen zijn uitvaarten van staatslieden en leden van het Koningshuis, die veel meer publiek zijn en gericht op de samenleving. Een logische stap was om te onderzoeken wat in de culturele hoofdsteden van Europa gebeurde. Ik onderzoek de uitvaarten van Sarah

⁴ Gesprek met dhr. Bob Logger op 10 januari 2018 te Amsterdam

Bernhardt en François-Joseph Talma in Parijs en de uitvaarten van ereleden van het Weense Burgtheater.

Indeling scriptie

In hoofdstuk 2 beschrijf ik het theoretisch kader van mijn onderzoek en in hoofdstuk 3 geef ik een algemene beeld van de ontwikkeling van rouwrituelen in Nederland.

Hierna volgen drie hoofdstukken die gekoppeld zijn aan tijdvakken, waarin ik dieper inga op de rouwrituelen rond het overlijden van toneelspelers. In hoofdstuk 4 bespreek ik de periode vanaf de bouw van de eerste schouwburg in wat wij nu Nederland noemen (Amsterdam), met de opkomst van toneelspel als professie, tot en met het begin van de twintigste eeuw.

Hoofdstuk 5 behelst een periode die zeer abrupt start met de uitvaart van Louis Bouwmeester in 1925. De rituelen die zich rond zijn overlijden voltrekken dienen als voorbeeld voor vele uitvaarten tot in de jaren zestig. De uitvaart van Rika Hopper (1877 – 1964) in 1964 kan als laatste in de reeks vanaf Louis Bouwmeester worden gezien, met late uitlopers van Ko van Dijk jr. in 1978 en Ank van der Moer in 1983.

In hoofdstuk 6 beschrijf ik de periode vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw tot 2018. Hier komen openbare uitvaarten van toneelspelers wel voor, maar de meeste toneelspelers worden in stilte begraven. Hiermee passen ze binnen het algemene beeld van de Nederlandse uitvaartcultuur. Daarnaast heb ik getracht het uitvaartritueel rond de dood van toneelspelers in Nederland in het perspectief te zien van de manier waarop met rouw wordt omgegaan en welke functie massamedia hierbij hebben (gehad). Het fenomeen van de acteursbegravenis lijkt op te gaan in de toenemende belangstelling voor begravenissen van Bekende Nederlanders en slachtoffers van geweld. Het fenomeen van de “massarouw” en de grotere afstand tot de dood in de twintigste en eenentwintigste eeuw heb ik met elkaar in verband gebracht, maar behoeft verdere uitwerking. Ik sluit af met mijn conclusie.

3. Theoretisch Perspectief: Schechner, van Gennep, Turner en Grimes

Vele gebeurtenissen in een mensenleven worden vergezeld door rituelen. En vaak geven rituelen vorm aan deze gebeurtenissen. Al voor de geboorte vinden rituelen plaats, bijvoorbeeld bij het onthullen van het geslacht van het kind of het opstellen van de wieg waar vader of moeder nog in gelegen heeft. Ook het einde van het leven wordt omgeven door gebruiken en gewoontes.

In dit hoofdstuk belicht ik theorieën die meer inzicht geven in de sociologische en psychologische aspecten van de rituelen rondom rouwverwerking in Nederland en hoe deze rituelen kunnen evolueren. Maar om te beginnen is het belangrijk de term te beschrijven vanuit een theaterwetenschappelijk perspectief.

Rituelen en performancetheorie

Toneelspelers hebben een groot gedeelte van hun leven in de schijnwerpers gestaan, zijn gewend aan (enige vorm van) bekendheid en nemen applaus in ontvangst voordat ze van het podium gaan. De uitvaart van een toneelspeler is de laatste gelegenheid waarbij in ieder geval het lichaam de hoofdrol speelt. Het is letterlijk de laatste keer dat de toneelspeler in de schijnwerpers staat. Het ritueel rondom een uitvaart kan men een performance noemen. De uitvaart van een toneelspeler krijgt als performance dus een diepere laag omdat het tevens het einde van het kunstenaarschap betekent. Richard Schechner, grondlegger van de performance studies, heeft rituelen beschreven als performance. Hij zegt hier over: 'rituals are collective memories encoded into actions.'⁵ Hij voegt daar aan toe dat het ritueel mensen tijdelijk of blijvend verandert. Met deze beschrijving van het ritueel als 'rite de passage' refereert Schechner aan de socioloog Arnold van Gennep die het overgangsrитуел beschreef waarbij hij drie fases onderscheidde. Hieronder zal ik deze rite de passage verder uitwerken.

Richard Schechner beschrijft 'seven "areas where performance theory and the social sciences coincide".' Uitvaartrituelen zijn (semi-)openbare gebeurtenissen en voldoen in ieder geval op drie punten aan de theorie van Schechner:

1. Het is een alledaagse gebeurtenis.
2. Er is een bepaalde structuur.

⁵ Schechner, 2006: 52

3. Er vindt communicatie tussen personen plaats, verbaal en non-verbaal.⁶

[Het alledaagse aspect zoals bij punt 1 benoemd geldt natuurlijk niet voor individuele personen, maar wel voor een samenleving als geheel.]

Een performance in de sociale context leidt tot communicatie tussen deelnemers, zoals benoemd bij punt 2 en 3. Er vindt uitwisseling plaats van uitgesproken en onuitgesproken gedachten en gevoelens. Bij een overgangsritueel is dit van groot belang. De rites dragen bij aan het gezamenlijk doormaken van een transitie.

Ook onder theoretici op het gebied van rouwverwerking wordt Arnold van Gennep als basis genoemd. Hij onderscheidt drie delen in een overgangsritueel of rite de passage, namelijk:

1. Preliminaal, waarin afzondering bepalend is.
2. Liminaal, waar de transitie wordt ondergaan.
3. Postliminaal, waar het nieuwe bestaan wordt geïncorporeerd.⁷

Niet alle fases zijn bij rituelen in gelijke mate aanwezig en de fases lopen eerder in elkaar over dan dat ze elkaar opvolgen, maar bij het uitvaartritueel kan goed onderscheid worden gemaakt. Van Gennep noemt verschillende rites die horen bij de drie fases. In de preliminale fase komen gebruiken voor zoals het wassen van de overledene, het uit huis dragen en het verbranden van kostbare bezittingen.⁸ In de liminale fase is ruimte voor de overgang van de oude situatie naar de nieuwe, waarbij het afscheid nemen centraal staat. De uitvaart is als onderdeel van de rouwverwerking belangrijk. Van Gennep zegt hier over: 'It is a transitional period for the survivors, and they enter it through rites of separation and emerge from it through rites of reintegration into society (rites of the lifting of mourning).'⁹ In de postliminale fase van de rouwverwerking komen gebruiken voor zoals het gezamenlijk eten en de herdenkingen na de uitvaart. 'Their purpose is to reunite all the surviving members of the group with each other, and sometimes also with the deceased, in the same way that a chain which has been broken by the disappearance of one of its links must be rejoined.'¹⁰

⁶ Schechner, 2006: 16

⁷ Van Gennep, 1960: 11

⁸ Van Gennep, 1960: 164

⁹ Van Gennep, 1960: 147

¹⁰ Van Gennep, 1960: 164-165

Van Gennep heeft deze fases van rouw beschreven aan de hand van onderzoek bij verschillende volkeren. Hij ziet andere gebruiken, maar beschrijft dezelfde onderliggende patronen die te herleiden zijn tot de drie fases van het overgangsrитуeel of *rite de passage*. Deskundige op het gebied van rituelen rondom de dood Eric Venbrux zegt hier over: 'Rituelen kunnen een bron zijn voor ingrijpende veranderingen, ze maken ruimte voor nieuwe ideeën en praktijken en de toepassing ervan.'¹¹ Dit draagt bij aan het verwerkingsproces rondom de dood van een dierbare en geeft invulling en zichtbaarheid aan rouw.

Liminaliteit en communitas

De meeste ruimte voor creativiteit is te vinden in de liminale fase van het overgangsrитуeel. Victor Turner beschrijft deze fase uitvoerig: 'during the intervening "liminal" period, the characteristics of the ritual subject (the "passenger") are ambiguous; he passes through a cultural realm that has few or none of the attributes of the past or coming state.'¹² Het is een niemandsland waar regels opnieuw moeten worden uitgevonden. Mensen die zich in deze fase van een overgangsrитуeel bevinden (de overledene en zijn/haar naasten), zijn niet gebonden aan conventies die gelden buiten dit overgangsrитуeel, dus in het dagelijkse leven. 'Liminal entities are neither here nor there; they are betwixt and between the positions assigned by law, custom, convention, and ceremonial.'¹³ Turner geeft aan dat aan het einde van de preliminale fase de structuur zoals die eerder bestond, wordt losgelaten en dat 'communitas' overblijft. In het geval van rouwverwerking is dit als de overledene het huis verlaat en de laatste tocht begint, 'Essentially, communitas is a relationship between concrete, historical, idiosyncratic individuals.'¹⁴ Deze relatie is de overgebleven basis van een groep mensen die zich in een overgang bevinden.

Veranderende gebruiken en rituelen

Om de structuur weer te herstellen zijn rites nodig die individueel en in gemeenschappelijkheid worden uitgevoerd. Eric Venbrux citeert in deze context Ronald Grimes, die twee modellen ziet bij rituele creativiteit. Hij noemt deze het model van de

¹¹ Venbrux, e.a., 2008: 11

¹² Turner, 1997: 94

¹³ Turner, 1997: 95

¹⁴ Turner, 1997: 131

‘loodgieter’ en van de ‘waarzegger’. ‘Het model van de loodgieter staat voor onderhoud, voor het structurele en het instrumentele aspect van rituelen. Het model van de waarzegger staat voor het mystieke, het expressieve en het improviserende element.’¹⁵ Het praktische en instrumentele onderdeel gaat dus gepaard met het onderdeel dat inspeelt op het gevoel van de deelnemers. Hierbij merkt Grimes op dat creativiteit in het rouwverwerkingsproces niet direct leidt tot nieuwe rituelen. Het is veeleer een ‘heruitvinding van dodenriten.’¹⁶ Eerder gebruikte rituelen krijgen opnieuw waarde, hoewel het verband waarbinnen het ritueel plaatsvindt veranderd is. Hiermee verwijst hij impliciet naar het fenomeen ‘the invention of tradition’, dat uitvoerig is beschreven door Eric Hobsbawm. Hobsbawm beschrijft de negentiende eeuw als een eeuw van enorme politieke en sociale verandering in Europa, waardoor verbanden niet meer zelfsprekend waren en rituelen moesten worden (her)uitgevonden om inwoners van een natie aan elkaar te binden.¹⁷ Veel tradities die wij in onze hedendaagse maatschappij kennen, zijn in de negentiende eeuw geïntroduceerd. Zij verwijzen echter naar eerder uitgevoerde rituelen die soms in de vergetelheid zijn geraakt of minder van belang waren in eerdere eeuwen. In de twintigste eeuw komt daar bij dat het geloof en (dus) de kerkelijke instanties voor een gedeelte van de Nederlandse samenleving minder bepalend worden in de vormgeving van rouw. Nabestaanden krijgen een grotere rol in het uitvaartritueel, waardoor rituele bricolages ontstaan.¹⁸ Hiermee wordt bedoeld op het fenomeen dat symbolen en rites zoals het aansteken van kaarsen, het gooien van bloemen in het graf en de uitgesproken biografieën niet dezelfde herkomst hebben, maar wel leiden tot een samenhangend ritueel. Mensen doen op verschillende plekken inspiratie op om uitvaarten persoonlijk vorm te geven, op basis van eerder gebruikte symbolen. Veel van deze tradities worden ‘geleend’ van uitvaarten van bekende mensen. De massamedia zorgen er voor dat uitvaarten en de gebruikte rituelen op grote schaal kunnen worden gekopieerd. De massale rouw die ontstond na het overlijden van Diana, Prinses van Wales, wordt genoemd als omslag in de rouwverwerking. Grimes: ‘Funerals help us find our grief, even if that grief is left over from some other death and our mourning for someone other than the deceased.’¹⁹ De empathische gevoelens voor de jonge zonen van Diana, Prinses van Wales, leidden bij de

¹⁵ Venbrux, e.a., 2008: 11

¹⁶ Grimes, 2000: 280-281

¹⁷ Hobsbawm, 1983: 263

¹⁸ Venbrux, e.a., 2008: 12

¹⁹ Grimes, 2000: 279

toeschouwers tot het herkennen van het eigen rouwgevoel. Het persoonlijke verlies wordt verbonden met Diana. Dit is volgens Grimes nodig omdat de Westerse wereld afstand heeft genomen van de doden. De doden zijn letterlijk verbannen naar de randen van de gemeenschap en in het ritueel rondom de dood wordt zo snel mogelijk afstand gedaan.²⁰ Tegelijkertijd ontstond, als het ware parallel hieraan, hierdoor een massale vorm van rouwverwerking. In het hoofdstuk dat volgt beschrijf ik de geschiedenis rondom uitvaarten in Nederland en zal ik dieper ingaan op de sociale context van rouw.

²⁰ Grimes, 2000: 281

4. Historische achtergrond van uitvaartcultuur in Nederland

Het uitvaartritueel rond de dood van Nederlandse toneelspelers moet in het perspectief worden geplaatst van de uitvaartcultuur in Nederland. In de eenentwintigste eeuw is veel mogelijk op het gebied van de uitvaart. Nabestaanden kunnen het ritueel naar eigen inzicht vormgeven, maar vaak wordt teruggegrepen op eerder gebruikte rituelen en gebruiken. In dit hoofdstuk beschrijf ik in algemene zin de historische achtergrond van uitvaart- en rouwcultuur in Nederland. Het doel hiervan is om de uitvaarten van toneelspelers te plaatsen in hun context. De geschiedenis die ik beschrijf is er één in vogelvlucht, waarbij eerst wordt gekeken naar de begrafenis en de crematie als fenomenen. Daarna wordt de rol van religie in de Middeleeuwen besproken en schets ik een beeld van uitvaarten door de gildes in Nederlandse steden. Door de overvolle kerken in de zestiende eeuw, komen kerkhoven in gebruik en als in de achttiende eeuw nieuwe inzichten over hygiëne ook de lijkbezorging beïnvloeden, komt de dood steeds verder van de samenleving te staan. In de negentiende eeuw groeit het aantal begraafplaatsen en uitvaartondernemers krijgen een grotere rol in het afscheid. En terwijl de dood door secularisering en afname van kindersterfte steeds minder nadrukkelijk in het dagelijkse leven aanwezig is, neemt de aandacht voor het individu in de twintigste eeuw toe. De laatste periode die ik in dit hoofdstuk beschrijf gaat over heruitgevonden of niet in Nederland bekende rituelen die met de AIDS-epidemie in de tachtiger en negentiger jaren van de twintigste eeuw en de komst van andere culturen te maken hebben. Opgemerkt moet worden dat de rituelen die worden beschreven als onderdeel van de verschillende periodes ook gangbaar konden zijn in andere delen van Nederland dan Amsterdam, maar dat er in de diverse periodes grote verschillen konden bestaan tussen steden en het platteland.

Begraven en cremeren

‘Het woord ‘uitvaart’ is een vertaling van het Latijnse woord ‘exequiae’ en dient te worden verstaan als de optocht van hen die het lijk volgen. Sinds de 15de eeuw is men het woord gaan gebruiken voor de gehele begrafenisplechtigheid, zoals: de optocht van het sterfhuys naar de kerk, de godsdienstige plechtigheden, de optocht van de kerk naar het graf en de beaarding.’²¹ De rituelen rondom de uitvaart zijn te verdelen in rituelen rondom het sterven,

²¹ Kok, 1970: 225

waar afscheidnemen en rouw begint, de periode vanaf de dood tot en met de uitvaart en de periode van afsluiten en herdenken.

Veel uitvaartrituelen zijn geografisch bepaald en worden vormgegeven vanuit een religieuze achtergrond of een bepaalde vorm van spiritualiteit. Begraven en cremeren van overledenen zijn de meest voorkomende manieren om afscheid te nemen, waarbij crematie sinds 1914 een steeds groter wordend aandeel krijgt. In 2016 werd 63% van de overledenen gecremeerd.²²

Dit gebruik was rond het jaar 1000 voor Christus algemeen geldend in wat nu Nederland wordt genoemd. Deskundige op het gebied van uitvaartgeschiedenis Ruud Spruit zegt hier over: 'De verbrandingsresten werden in een doek of in een urn gedaan en in de grond gestopt. In Nederland werd over de urn meestal een grafheuvel opgeworpen of gebruik gemaakt van een al bestaande grafheuvel.'²³

Begraven in de kerk

Crematies werden onder invloed van het christelijke geloof steeds minder gebruikelijk gedurende de Middeleeuwen. De Rooms-Katholieke Kerk verbood crematie officieel in het jaar 1203. 'Het verbod tot lijkverbranding berust niet op de natuurwet noch op een positief goddelijke wet, maar berust op de christelijke traditie, het geloof in de lichamelijke verrijzenis, de eerbied voor het lichaam en omdat de lijkverbranding aanvankelijk vooral uit antichristelijke motieven werd gepropageerd.'²⁴ Het lichaam moest dus intact blijven om zo op de Dag des Oordeels te kunnen verschijnen voor de Heer. De kerk heeft dus grote invloed gehad op de manier waarop afstand wordt gedaan van een lichaam. Daarnaast speelde de kerk als plaats van begraven een steeds grotere rol. Door de heiligenverering die in de Middeleeuwen steeds meer in de belangstelling kwam te staan, wilde men op een zo heilig mogelijke plaats worden begraven, dat wil zeggen bij het altaar. Wanneer in dat altaar ook relikwieën werden bewaard, werd de heiligheid nog groter. Katholieken die het zich konden veroorloven, lieten zich het dichtst bij het altaar begraven. Zo liggen de Heren van Breda, voorouders van de familie Van Oranje-Nassau, nog in het koor van de Onze Lieve Vrouwe

²² Uitvaart Internet Diensten,
<http://www.crematorium.nl/index/index.php?option=com_content&view=article&id=569:sterftcijfers-en-wijze-van-uitvaart-begraven-of-cremeren&catid=69&Itemid=586>

²³ Spruit, 1986: 12

²⁴ Heidt, 1961: 955

Kerk te Breda begraven. Het graf van Jan III van Polanen, Heer van Breda en gestorven in 1394, werd in de zestiende eeuw geopend. Men vond op zijn borst 'een roodfluwelen beursje met zilveren munten. Dit is het eeuwenoude gebruik de dode geld mee te geven om de veerman Charon te betalen, die hem of haar de rivier de Styx, de grens tussen leven en dood, over zou zetten. In de middeleeuwen werd dit gegeven gekerstend: het geld was nu bestemd voor Petrus, opdat die de hemelpoort zou openen.'²⁵ Toen de heiligenverering ten tijde van de Reformatie werd uitgebannen en de kansel het centrale punt werd van de kerk, werd dit gebruik minder toegepast. De invloed van protestante dominees op uitvaarten werd steeds groter. In de zeventiende eeuw probeerden de protestantse kerken begrafenismalen te verbieden²⁶, maar de gewoonte om na de uitvaart met eten en drinken bij elkaar te komen is hierdoor niet gestopt.

De functies bij een uitvaart en bij de rouwrituelen werden in de Middeleeuwen in de stad door anderen bekleed dan buiten de stad. Op het platteland was het lange tijd gebruik dat burenen van de overledene de praktische zaken regelden. Dit werd verstandig geacht omdat de ziel van de overledene niet mocht worden vastgehouden door dierbaren. Buren zorgden ook voor het wekken van alle betrokkenen, afdekken van spiegels en het leggen van munten op de ogen van de overledene.²⁷ De ziel van de overledene kreeg zo de ruimte om de aarde te verlaten. Er werd gedacht dat de ziel een tijd nodig had om zich los te maken, waardoor een periode van waken noodzakelijk was. Doordat burenen de praktische zaken regelden kon de familie zich richten op het innerlijke afscheid van de overledene.

In steden ontstonden tijdens de Middeleeuwen gildes. Buurtgildes en ambachtsgildes bestonden naast elkaar, maar hadden in verschillende steden andere functies. Het verzorgen van de gildeleden was in ieder geval een van de onderdelen van het gildeschap. Ook bij uitvaarten kwam dit tot uiting. 'In steden waar het buurtgildewezen sterk ontwikkeld was, zoals in Den Haag, gaf men de voorkeur aan een begrafenis door het buurtgilde boven begraven door het ambachtsgilde. In Amsterdam was het juist omgekeerd.'²⁸ De gildes eisten dus een rol op in de uitvaartplechtigheden en wisten die in de loop van de tijd uit te breiden. De gildes lieten kostbare pellen (versierde kleden, DPI) maken die over de kist werden gelegd. Dit kleed is een overblijfsel van een eerder gebruik, waarbij overledenen niet

²⁵ Van Raak, 1995: 8

²⁶ Spruit, 1986: 42

²⁷ Spruit, 1986: 39

²⁸ Kok, 1970: 225

in een kist maar enkel in een doek werden begraven.²⁹ Daarnaast bezaten de gildes rijk bewerkte kaarsen die enkel werden gebruikt bij kerkelijke plechtigheden.³⁰ Dit droeg bij aan een gezamenlijke identiteit. Het groepsgevoel zal aanleiding hebben gegeven tot een wederzijdse verantwoordelijkheid. De leden hielden het gilde in stand en het gilde zorgde voor de afzonderlijke leden. Zo keerden de gildes uitkeringen uit aan weduwes van gildeleden en werd zorg gedragen voor de organisatie van de uitvaart. De gildeknecht had als taak het bijeenroepen van het gilde wanneer een van de leden was overleden, het zogenaamde 'aanspreken'.³¹ Het dragen van de baar werd als een uitzonderlijke eer gezien en de gildes namen deze taak serieus. De gildes kregen ten tijde van de Reformatie een groter aandeel in de uitvaartrituelen, doordat de protestantse kerken het begraven niet langer als kerntaak zagen. Dit leverde daarentegen wel discussie op. Kerkelijke overheden vonden de rituelen te opzichtig en wilden hier regels voor afdwingen. Uitvaartkenner H.L. Kok schrijft hier over: 'De broeders van het St. Lukasgilde (kunstschilders in bijvoorbeeld Amsterdam, DPI) verschenen ter begrafenis 'in gecouleeerde kleederen', waarna in 1715 het gerecht hun voorschreef 'sulks behoorlijk in 't swart gekleet te doen', op een daalder boete.'³² Doordat steden snel groeiden en resten van de lichamen niet werden geruimd, raakten de kerken in de zestiende eeuw al overvol. Hier kwam bij dat de gebouwen verzakten. Dat had tot gevolg dat de stedelijke overheid werd gedwongen zich te bemoeien met het begraven van stadsbewoners. Aparte begraafplaatsen werden gebouwd aan de rand van de steeds groter wordende stad.³³ Toch bleef men nog lange tijd de voorkeur geven aan het begraven in of naast de kerk. Het duurde nog tot aan het einde van de achttiende eeuw voordat de volksgezondheid belangrijker werd gevonden dan het statussymbool van het begraven in of naast de kerk.³⁴

Begraven buiten de stad

Terwijl de eerste stappen werden gezet om begrafenis buiten de kern van de gemeenschap te laten plaatsvinden, stierven vele gildes in Nederland langzaam uit. Hierdoor

²⁹ Spruit, 1986: 20

³⁰ Van der Zeijden, 1990: 39

³¹ Kok, 1970: 191

³² Kok, 1970: 246

³³ Roever, e.a., 2004: 14-15

³⁴ Roever, e.a., 2004: 18

ontstonden in Amsterdam in de negentiende eeuw corporaties die de organisaties van uitvaarten voor hun rekening namen.³⁵ Zo werd de zorg voor overledenen verder geprofessionaliseerd en kwam die op grotere afstand te staan van de maatschappij. Waar kerkhoven eerder plekken waren waar het alledaagse leven zich afspeelde, werd het nu een plek van rust en bezinning. Maar doordat godshuizen tot in de twintigste eeuw de plek bleven waar het hoogtepunt van de uitvaartrituelen plaatsvond, is de opbouw van uitvaartrituelen niet erg veranderd. De rol van kerkelijke overheden is wel veranderd. Kerkelijke instanties hadden altijd veel invloed gehad op de politiek en op de regels rondom uitvaarten en rouwrituelen, maar gingen nu een faciliterende rol spelen, terwijl professionele organisaties de uitvaart leidden.

In 1869 kwam landelijke wetgeving, waarbij werd bepaald dat (uitzonderingen daargelaten) niet meer in kerken mocht worden begraven en dat elke gemeente een algemene begraafplaats moest onderhouden aan de hand van duidelijke voorschriften.³⁶

In 1860 al werd de Westerbegraafplaats, buiten de Willemspoort, een algemene begraafplaats en enige jaren later zou de Oosterbegraafplaats worden aangelegd.³⁷ Ook andere locaties hebben een rol gekregen in de uitvaartrituelen. Zo zijn er permanente plekken als rouwcentra en aula's van begraafplaatsen maar ook andere openbare gebouwen krijgen een functie binnen het uitvaartritueel.

Soberheid en functionaliteit

In de twintigste eeuw wordt dus ook de zorg voor overledenen verder geprofessionaliseerd. De overheid ziet toe op een verzekeringssysteem, waardoor vaste tarieven gaan gelden. Coöperaties groeien in de jaren 1930 met name door de economische crisis. Er is geen geld voor bijzondere begrafenissen, waardoor er standaardisering optreedt. Voorbeeld van een coöperatie die dan wordt opgericht is 'Draagt Elkanders Lasten', dat in 2018 bekender is onder de naam DELA.³⁸ Deze soberheid is terug te zien bij uitvaartrituelen, maar nu nog steeds zichtbaar in de grafcultuur. Vanaf 1920 wordt meer regelgeving met betrekking tot grafmonumenten van kracht. 'Doel hiervan was het beperken van de individuele willekeur

³⁵ Spruit, 1986: 60

³⁶ Van der Putten, <<https://www.uitvaart.nl/juridisch/begraven/overig-begraven-begraafplaats/begraveniswet-1869/7257>>

³⁷ Roever, e.a., 2004: 20-21

³⁸ Van der Zeijden, 1990: 147

ter wille van de waardigheid der rustplaats van onze doden.³⁹ Functionalisme voert de boventoon en ook grafschriften zijn sober. Direct na de Tweede Wereldoorlog, tijdens de wederopbouw, wordt deze grafcultuur voortgezet en verder geïnstitutionaliseerd door alle voorschriften rondom bijvoorbeeld de steensoort, plaatsing en beplanting. De blik was op de toekomst gericht en niet op het verleden.⁴⁰

Individualisering van de uitvaart

Volgens historicus Dorothée Sturkenboom draagt niet alleen de komst van rouwcentra en aula's op begraafplaatsen bij aan de afstand tussen de levenden en de dood, maar ook de zorg voor zieken en overledenen die in de negentiende en met name de twintigste eeuw wordt geprofessionaliseerd. De 'privatisering van de dood' neemt hiermee een vlucht.⁴¹ Sturkenboom ziet vanaf de jaren 1960 een tendens in rouwverwerking waarbij de openbare gevoelens van rouw, die in voorgaande eeuwen wel werden getoond, vervangen worden door loftuitingen voor de overledene. 'De stroom gevoelsuitingen bij de dood wordt dus door twee elementen ingedamd: door het taboe op de dood en door de algemene afwijzing van onbeheerste openlijke emotionaliteit.'⁴²

Tegen het einde van de twintigste eeuw verandert het uitvaartritueel in Nederland. 'Met de groei van het besteedbaar inkomen van hun doelgroep in de jaren zestig en zeventig is ook het aanbod in begrafenissen en crematies meer geschakeerd geworden: van een sobere eenheid na de dood is al lang geen sprake meer en het socialistisch klinkende jargon in de wervingsfolder van menige begrafenisvereniging is verdwenen, evenals het confessionele karakter van andere.'⁴³ Hiermee krijgt de begrafenisondernemer meer mogelijkheden om een persoonlijke uitvaart te verzorgen. Ook de migratie na de Tweede Wereldoorlog heeft invloed gehad op uitvaartcultuur in Nederland. Mensen met een andere culturele achtergrond nemen gebruiken mee en passen tegelijkertijd Nederlandse gebruiken toe bij het afscheid van een overledene. Dit is goed zichtbaar op begraafplaatsen waar nu grotere gedeeltes islamitisch worden en de overledenen dus niet standaard meer worden begraven in het land van herkomst. 'Aspecten van migratie en secularisering [vormen] belangrijke

³⁹ Kurpershoek, e.a., 1994: 26

⁴⁰ Kurpershoek, e.a., 1994: 26-27

⁴¹ Van der Zeijden, 1990: 103-104

⁴² Van der Zeijden, 1990: 106

⁴³ Van der Zeijden, 1990: 147

creatieve prikkels in de zoektocht naar bevredigende oplossingen voor lijkbezorging en grafcultuur in een land met een christelijke geschiedenis.⁴⁴ Ook de AIDS-epidemie heeft bijgedragen aan de verandering van de uitvaarten in Nederland. Journalist Mariëlle Hageman schrijft hier over in een retrospectief: 'Jonge en creatieve mensen die plots op heel korte termijn zouden doodgaan zochten naar nieuwe manieren om daarmee om te gaan.'⁴⁵ Uitvaarten werden uitbundiger en werden uitingen om het leven te vieren, zoals in 1993 na het overlijden van Ton Gruppen. Zijn uitvaart begon bij discotheek RoXY en de kobaltblauwe kist met zilveren strikken voer langs zijn huis naar begraafplaats Zorgvlied.⁴⁶ Ook de uitvaarten van Reint Koning (eigenaar van De Viking) in 1993 en Manfred Langer (eigenaar van de iT) in 1994 waren uitbundig en persoonlijk.

Uitvaartzorg in Amsterdam

Amsterdam is de belangrijkste stad op het gebied van cultuur in Nederland. Een belangrijk deel van het culturele leven speelt zich daar af en uit het onderzoek dat ik heb gedaan blijkt dat veel toneelspelers in deze stad woonden en wonen. Hiermee neemt de stad ook een bijzondere plek in bij veel uitvaarten van toneelspelers.

Amsterdam kent in de twintigste en eenentwintigste eeuw een grote verscheidenheid aan uitvaartondernemers en begraafplaatsen. Verschillende groepen Amsterdammers kunnen daardoor gericht kiezen voor een begraafplaats of crematorium voor het laatste afscheid. Begraafplaats Zorgvlied speelt hierbij een bijzondere rol. Deze begraafplaats opende in 1870 en was de algemene begraafplaats van de gemeente Nieuwer-Amstel (nu Amstelveen). Door alle uitbreidingen en annexaties van Amsterdam is deze begraafplaats een Amstelveense enclave in de stad geworden. Architect Zocher (ook bekend van het Vondelpark in Amsterdam) heeft een plek gemaakt waar veel beroemde Nederlanders hun laatste rustplaats vonden. Zo zijn daar begraven: acteur Louis Bouwmeester, circusdirecteur Oscar Carré, schrijver Herman Heijermans, politicus Jan Schaeffer en schrijfster Annie M.G. Schmidt. Bij het graf van laatstgenoemde kunnen vaak pennen en potloden worden gevonden die als eerbetoon worden achtergelaten door bewonderaars.⁴⁷ De begraafplaats wordt vaak vergeleken met Cimetière du Père-Lachaise te Parijs, waar veel toeristen een

⁴⁴ Venbrux, e.a., 2008: 13

⁴⁵ Hageman in Historisch Nieuwsblad, 2018

⁴⁶ Hageman in Historisch Nieuwsblad, 2018

⁴⁷ Kurpershoek, e.a., 1994: 21-23

kijkje nemen bij de graven van beroemde Europeanen.

Zorgvlied speelt als begraafplaats een grote rol in de uitvaartcultuur van toneelspelers in Amsterdam. Het is de plek waar toneelspelers de laatste keer afscheid nemen van hun overleden collega en waar bewonderaars hun eer kunnen bewijzen.

5. Uitvaarten van toneelspelers in Amsterdam van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw

Nederland kent, in vergelijking met andere Europese landen, een bescheiden theatertraditie. In dit hoofdstuk schets ik kort hoe het toneellevens in Nederland werd gevormd om de context te geven aan de (rouwrituelen rondom de) uitvaarten van toneelspelers in de periode vanaf de bouw van de eerste schouwburg in Nederland in 1637 tot 1925, de uitvaart van Louis Bouwmeester. Ik beschrijf verschillende casussen in deze periode, die ik daarna zal analyseren.

Opkomend toneellevens in Nederland

Het gebruik om seculiere voorstellingen te maken in speciaal gebouwde theaters is in de zeventiende eeuw in zwang gekomen. Voordien waren er wel kleine rondreizende theatergroepjes, maar voorstellingen werden hier voornamelijk in kerken of op markten gespeeld en hadden religieuze onderwerpen. Dit werd door (semi-)amateurs (rederijkers) gedaan. Toneelspelen was in die tijd als beroep dan ook geen mogelijkheid. De oorzaak ligt deels in de afwezigheid van een hofcultuur. In de Middeleeuwen werd het gebied dat wij nu als Nederland kennen geregeerd door buitenlandse vorsten en later werd er een republiek gevestigd. Dit staat in groot contrast tot de hofcultuur in Duitsland, waar het voor elke vorst een kwestie van eer was om een theater te financieren. Toneelspelers kregen het vak aangeleerd, werden betaald en schouwburgen werden gebouwd. De eerste groep beroepsacteurs in Nederland kwam uit Engeland. *Lord Leicester's Men* kwamen in 1585 mee in het gevolg van Robert Dudley, graaf van Leicester. Deze toneelspelers werden betaald door de graaf en vertoonden hun kunsten aan alle lagen van de bevolking. En hoewel in eerste instantie afkeurend werd gereageerd door de Nederlandse elite, werd in 1617 in Leiden het eerste beroepsgezelschap opgericht, de *Bataviersche Comedianten*.⁴⁸ En toen in Amsterdam een volgende professionaliseringsslag werd geslagen met de bouw van eerst de Nederduytsche Academie, eveneens in 1617 en daarna in 1637 de eerste Stadsschouwburg, waren de voorwaarden gecreëerd voor een Nederlandse theatertraditie. Het duurde echter nog minimaal honderd jaar voordat toneelspelers hun brood konden verdienen met toneel. In de beginjaren kregen ze per voorstelling betaald. Toch zijn er tekenen van verdere

⁴⁸ Erenstein, 1996: 142-147

professionalisering. J.A. Worp beargumenteert dit in 1920 op meerdere manieren. Zo laat hij zien dat 'door de toneelspelers van den Schouwburg geene voorstellingen meer gegeven [werden, DPI] op publieke pleinen, of bij optochten, maar min of meer belangrijke gebeurtenissen werden in den Schouwburg gevierd door toepasselijke stukken of vertooningen.'⁴⁹ Pas in 1774 wordt gesproken over het 'instrueeren van jonge toneelspelers' door de oude acteur Izaak Duim⁵⁰, waarmee duidelijk wordt dat het opleiden van jonge acteurs onderdeel werd van de praktijk. In 1795 werden in de Amsterdamse Schouwburg per week vier voorstellingsavonden gehouden en speelden de mannelijke hoofdrolspelers tussen de 22 en 45 rollen. Vrouwen speelden dat jaar tussen de 6 en 23 rollen.⁵¹ Nu kan worden gezegd dat toneelspel een vak is geworden waar geld mee kon worden verdiend. Opvallend is de grote hoeveelheid echtparen die aan het toneel werkzaam waren. Hiermee lijkt een toneelfamilie te worden opgebouwd die zich als groep binnen de maatschappij manifesteert. De hoogachting voor toneelspelers laat daarentegen op zich wachten. André Hanou schrijft hier over: 'Acteurs en actrices hebben in de zeventiende en achttiende eeuw allesbehalve het imago oppassende leden van de maatschappij te zijn. Men zag ze als zuipschuiten en schuinsmarcheerders. Actrices zouden weinig meer zijn dan hoeren en zouden gebruik maken van hun populariteit om een goedbetalende mainteneur aan de haak te slaan.'⁵² Acteurs hadden dus nog geen aanzienlijke positie in de maatschappij.

Zeventiende en achttiende eeuw

"Het laatste afscheid" van leden van deze groep is dan ook niet goed omschreven. Beroemdheid of bekendheid van toneelspelers lijkt in de zeventiende en een groot gedeelte van de achttiende eeuw nog niet aan de orde aangezien in overgebleven drukwerk niet over uitvaarten wordt gesproken. Ook zijn hier geen afbeeldingen van te vinden. Dit is wel het geval bij de uitvaart van de zeeheld Michiel Adriaanszoon de Ruyter in 1676⁵³ en de uitvaart van stadhouder Willem IV in 1752.⁵⁴ Bijzonder om te vermelden is de lijkrede die werd

⁴⁹ Worp, 1920: 152

⁵⁰ Worp, 1920: 202

⁵¹ De Leeuwe, 2003: 295-298

⁵² Erenstein, 1996: 306

⁵³ Jan Luycken, <<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-44.178>>

⁵⁴ Iven Besoet, <<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-84.424>>

uitgesproken voor de schrijver Pieter Corneliszoon Hooft in 1647. Deze, geschreven door Geeraerdt Brandt, werd nota bene de dag na de begrafenis (een postliminaal element in het uitvaartritueel, die plaatsvond in de Nieuwe Kerk te Amsterdam) uitgesproken in de tien jaar eerder gebouwde eerste schouwburg door de toneelspeler Adam van Zjermes.⁵⁵

Op de dag dat Joost van den Vondel in de Nieuwe Kerk werd begraven (in het jaar 1679), werd zijn Joseph-trilogie gespeeld in de schouwburg met daar aan voorafgaand een lijkrede van Govert Bidloo.⁵⁶ De schouwburg was dus vanaf de bouw al een plek waar belangrijke schrijvers en (leden van de rederijerskamers) konden worden herdacht. Maar over acteursbegravenissen in de zeventiende en achttiende eeuw is dus geen informatie te vinden. Hieruit blijkt nog eens dat toneelspelers nog niet dezelfde status hadden als schrijvers en staatslieden. Waarschijnlijk kreeg deze groep een zelfde soort begrafenis als andere groepen in de samenleving. Voor armen uit de steden gold dat ze in massagraven terechtkwamen.⁵⁷ De overledene werd vanuit huis en/of vanuit de kerk begraven. Later in de achttiende eeuw verandert dit als ook dode acteurs geëerd worden met een lofdicht of een (berijmde) biografie die wordt gepubliceerd en voorgedragen in de schouwburgen. De dood van Jan Punt (1711-1779) illustreert dit. Punt werkte als graveur en schilder, maar ook was hij bespeler en kastelein van de Amsterdamse Stadsschouwburg.⁵⁸ Na zijn uitvaart in de Westerkerk verscheen een berijmde biografie onder de naam 'Nagedachten bij het graf van wijlen den Heere Joannes Punt' door J. Fokke met hoogte- en dieptepunten uit zijn leven. Ook de dichter Le Francq van Berkhey gaf een herdenkingsrede uit.⁵⁹ Over lofdichten en odes na de dood wordt veel gesproken in de literatuur, maar over de begravenissen zelf wordt in de zeventiende en achttiende eeuw niet veel vermeld. Het kan zijn dat voor de uitvaart wel publieke belangstelling was, maar het is waarschijnlijker dat de beroemdheid van toneelspelers pas later meer aanwezig is. De herinnering wordt in de achttiende eeuw dus wel gedeeld in de vorm van een uitgesproken lijkrede, maar het publieke afscheid van de toneelspeler neemt geen grote plaats in.

⁵⁵ Witsen Geysbeek, 1827: 590

⁵⁶ Stadsarchief Amsterdam, <https://archief.amsterdam/stukken/dood/vondel_begraven/index.nl.html>

⁵⁷ Van den Broek, e.a., 1985: 7

⁵⁸ Aa, van der, 1872: 487-488

⁵⁹ Albach. 2011: 174

Groeiende aandacht voor acteursbegravenissen

In de negentiende eeuw verandert dit. Waarschijnlijk ook door de groeiende invloed van tijdschriften en dagbladen, groeit de status van toneelspelers en met de roem komt ook meer aandacht voor het afscheid na de dood. Op 31 december 1807 overlijdt Helena Snoek, lid van een uitgebreide toneelfamilie. En hoewel de uitvaart zelf niet beschreven wordt, is er veel informatie te vinden over de grootse herdenking die op 18 januari 1808 plaatsvindt in de schouwburg (dan Koninklijke Hollandse Schouwburg geheten).⁶⁰ Er wordt een voorstelling gemaakt, met muziek en decor en met een sarcofaag die haar lichamelijke aanwezigheid suggereert of representeert. Aangezien een en ander zich afspeelde in de schouwburg, is de aanwezigheid van publiek aannemelijk. De eerste openbare herdenking van een toneelspeler is direct te herleiden naar het vak van de overledene. En met de aanwezigheid van een sarcofaag met haar naam moet het publiek bijna wel gedacht hebben dat dit haar laatste voorstelling was. Kunst en rouw komen op deze wijze dicht bij elkaar.

Johanna Ziesenis-Wattier

Bijna twintig jaar later wordt toneelspeelster Johanna Ziesenis-Wattier (1762-1827) begraven. Zij wordt als meest beroemde actrice van haar generatie in Nederland gezien. Henk Suér schrijft in 1959 over een van haar optredens op hoge leeftijd:

Voor het eerst sinds enkele jaren verscheen ze op de planken waar het melodrama al hoogtij vierde. Er ging een siddering door de zaal toen de actrice opkwam. Het werd doodstil, men hield de adem in. Na afloop braken donderende ovaties los, een menigte boeketten bloemen werd haar toegeworpen.⁶¹

Ook in Europa blijkt aandacht voor haar toneelspel te zijn. Als keizer Napoleon in 1811 Amsterdam bezoekt en haar ziet spelen (in het Nederlands, met een franssprekende tegenspeler), benoemt hij haar dezelfde avond nog tot pensionnaire van het Théâtre Français met een jaargeld van 2000 francs.⁶² Ook voor het afscheid na haar dood is veel belangstelling. En terwijl her en der nog geschreven wordt over acteurs die van een mindere

⁶⁰ Vreedenberg, 1808: 5-7

⁶¹ Suér, 1959: 48

⁶² Berends, 1994: 46

stand zijn, wordt duidelijk dat de collega's van het Zuid-Hollandsch toneelgezelschap de begrafenis van deze toneelspeelster op grootse wijze verzorgen.⁶³ Ook worden er lofredes geschreven, zoals die van A.L. Barbaz die in 1827 wordt uitgegeven door J.C. van Kesteren.⁶⁴ De letterkundige vereniging heeft het blijkbaar als taak gezien om de uitvaart te organiseren. De reden hiervoor is uit de archieven niet te herleiden, maar het is opvallend dat het wordt genoemd. De *Staatscourant* geeft een uitgebreide beschrijving van de uitvaart die in Den Haag plaatsvindt en vermeldt dat de zes oudste leden van het Zuid-Hollandsch toneelgezelschap fungeren als slippendrager.⁶⁵ In de Grote- of Sint Jacobskerk wordt de toneelspeelster begraven, na een lijkrede van de heer Bosscha, praeceptor van de Latijnse School. Bij deze plechtigheid zijn alleen mannen aanwezig. Na de begrafenis verplaatst de stoet zich naar de concertzaal van de Schouwburg, 'alwaar was opgehangen het met rouwfloers bedekte afbeeldsel van de groote Wattier, door den bekwamen ridder Pieneman geschilderd.'⁶⁶ De *Staatscourant* vermeldt niet de aanwezigheid van het 'gewone' publiek bij deze plechtigheid in de Schouwburg, maar schrijft wel over de prestaties van de politie om het publiek buiten in bedwang te houden. Dit geeft aan dat er veel belangstelling was voor de uitvaart van deze toneelspeelster. De religieuze uitvaart met een herdenking na afloop in de schouwburg met genodigden is in de literatuur niet eerder terug te vinden. Dit zou impliceren dat voor Johanna Ziesenis-Wattier, één van de grootste toneelspelers van haar tijd, andere, nieuwe mogelijkheden golden. De *Staatscourant* bevestigt haar status door te vermelden dat de enige nog levende toneelspeler van dit formaat (in 1827) Andries Snoek is.⁶⁷ Deze acteur is ook degene die een rol speelt in de postume huldiging van Johanna Ziesenis-Wattier in Amsterdam. 'Op het in rouw gehulde toneel aan het Leidseplein was op een omfloerste katafalk haar marmeren borstbeeld geplaatst. Aan weerszijden stonden toneelspelers. Andries Snoek, haar grote medespeler, legde een lauwerkrans om het beeld.'⁶⁸

⁶³ Nederlandsche Staatscourant, 30 april 1827, 3

⁶⁴ Barbaz, 1827

⁶⁵ Nederlandsche Staatscourant, 30 april 1827, 3

⁶⁶ Nederlandsche Staatscourant, 30 april 1827, 4

⁶⁷ Nederlandsche Staatscourant, 30 april 1827, 4

⁶⁸ Suér, 1957: 48

Andries Snoek

De begrafenis van Andries Snoek (1766-1829) vindt twee jaar na die van zijn tegenspeelster Johanna Ziesenis-Wattier plaats in Amsterdam. Hij, broer van de actrice Helena Snoek, is in 2018 nog steeds te zien op een schilderij in een van de trappenhuizen van de Stadsschouwburg Amsterdam als Achilles, met zijn been ontbloot.⁶⁹ Snoek was een vooraanstaand toneelspeler en de *Rotterdamsche Courant* schrijft over hem: 'Zijn geheele leven was der kunst gewijd: vier en dertig jaren was hij een der eersten sieraden der Amsterdamschen schouwburg...'⁷⁰ Over de begrafenis van Andries Snoek in januari 1829 werd door verschillende kranten geschreven. De begrafenis wordt in de Zuiderkerk gehouden, maar de stoet formeert zich al in de Stadsschouwburg, met acteurs van verschillende schouwburgen.⁷¹ Snoek is daarmee de eerste toneelspeler waarvan met zekerheid kan worden gezegd dat de plek waar hij zijn triomfen vierde ook onderdeel is geworden van de uitvaartplechtigheid zelf. Dat ook zijn collega's worden genoemd die de stoet vormen geeft aan dat de professionele acteurs zich in de negentiende eeuw gevormd hebben tot een samenhangende groep. Dat ook bij Andries Snoek veel belangstelling was voor zijn dood, blijkt uit de krantenberichten. De overledene wordt thuis opgehaald en naar de Zuiderkerk gebracht. Hiermee wordt de preliminale fase afgesloten en start de liminale fase van het rouwritueel. Ander zichtbaar onderdeel van de preliminale fase is de bekendmaking van het overlijden van de acteur. Zijn weduwe doet dit onder andere in de *Opregte Haarlemsche Courant* en voegt aan de bekendmaking toe: 'Zijne eenige Zuster en verdere Familie, benevens alle zijne Kunstgenoten, betreuren met mij dit zoo treffend verlies; daar ik mij overtuigd houde, dat alle, die 's mans karakter gekend hebben, geen traan aan zijne nagedachtenis zullen ontzeggen.'⁷² Collega's en familie worden betrokken in het eerbetoon aan de overledene, maar informatie over de uitvaart wordt niet gegeven. Mogelijke andere rites binnen de preliminale fase worden niet genoemd, maar zullen ongetwijfeld zijn uitgevoerd. De transitieperiode, de liminale fase vangt aan wanneer het lichaam van de overledene het huis verlaten heeft. Dit valt samen met het begin van de uitvaart, aangezien de overledene tot de dag van de uitvaart in zijn huis blijft. De *Opregte Haarlemsche Courant* beschrijft in een kort verslag dat de koets waarin Andries Snoek wordt

⁶⁹ Van Stekelenburg, 1997: 205-207

⁷⁰ *Rotterdamsche Courant*, 06-01-1829, 2

⁷¹ Keyser in *De Negentiende Eeuw*, afl. 3-4

⁷² *Opregte Haarlemsche Courant*, 08-01-1829, 2

vervoerd, vergezeld wordt door collega's van de Hoogduitsche en Fransche Schouwburg. In de Zuiderkerk zijn ook collega's van de Stadsschouwburg aanwezig en wordt in een korte dienst, enkel een lijkrede en treurgezang, afscheid genomen van de toneelspeler. Daarna wordt hij in de kerk ter aarde besteld.⁷³ De liminale fase in dit overgangsritueel is kort, aangezien het begraven van Andries Snoek het laatste gedeelte is van deze fase. Er wordt niet gesproken over een defilé langs het graf, waarmee de postliminale fase zou zijn aangevangen. *De Arnhemsche Courant* voegt hier echter aan toe dat veel collega's zich op de ochtend van de uitvaart verzamelen in de Stadsschouwburg en:

Begaven zich van daar, ten 11 ure, in statigen optogt, onder geleide der heeren *Engelman* en *Van Hammen*, als ceremoniemeesters, naar het sterfhuis van den heer *Snoek*, op de Princegracht bij de Noorderstraat, om zich daar te voegen achter de lijkkoets van den diepbetreurden kunstenaar; terwijl de familie zich in drie staatsiekoetsen afzonderlijk naar de Zuiderkerk begaf, waar zich, ter ontvangst van het lijk, reeds mede eene onoverzienbare menigte, met bewijzen van toegang ingelaten, aanschouwers, benevens een groot getal aanzienlijke genoodigden, alsmede heeren commissarissen van den stadsschouwburg, bevonden. Duizenden van menschen vergezelden den lijkstoet of wachtten denzelven langs den vooraf bepaalden weg op.⁷⁴

Deze krant is uitvoeriger in de berichtgeving dan de *Opregte Haarlemsche Courant* en legt de nadruk op de aanwezigheid van collega's en van publiek. Op de plek van de uitvaart hebben zich veel mensen verzameld die niet allemaal de kerk in kunnen. Aangezien er toegangsbewijzen waren, werd hier vooraf rekening mee gehouden.

In de kerk wordt niet alleen tijd voor muziek ingeruimd, maar ook voor toespraken.⁷⁵

Hiermee is van een zuiver religieuze bijeenkomst geen sprake meer. Het vak van de toneelspeler komt meer centraal te staan dan het leven in teken van God. Andere toneelspelers nemen afscheid van hun collega en ook het volk kan afscheid nemen. De *Arnhemsche Courant* eindigt het artikel over de uitvaart met de aankondiging van een hulde

⁷³ Opregte Haarlemsche Courant, 10-01-1829, 1

⁷⁴ Arnhemsche Courant, 13 januari 1829, 1

⁷⁵ Keyser in De Negentiende Eeuw, afl. 3-4

in de Stadsschouwburg die op 20 januari (17 dagen na het overlijden) zal worden gehouden. Hiermee wordt de postliminale fase zeer letterlijk beschreven. In deze fase gaan de betrokkenen terug naar het dagelijkse leven, maar blijven momenten van herdenken aanwezig. Na de begrafenis vinden ook in verschillende andere theaters in Amsterdam avonden plaats waar Snoek werd herdacht.⁷⁶ Over de herdenking in de Stadsschouwburg schrijft de *Arnhemsche Courant*:

De geheele schouwburg was met rouw behangen. Op het tooneel, dat eene kerk voorstelde, stond eene grafnaald met witte lijkkransen opgetooid en met het borstbeeld van den grooten tooneelspeler als ook zijnen naam pronkende; terwijl eene zwarte draperie, van het midden gedeelte der frisen naar de vier hoeken des tooneels nederhangende, het somber aanzien van den voorgestelden tempel vermeerderde. De tooneelkunstenaars en tooneelkunstenaressen stonden ter wederzijden des tooneels in rouwgewaad, volgens hunnen rang, geschaard, Eene zeer talrijke schaar van aanschouwers was zaamgevloeid om aan deze gedachtenis-viering deel te nemen; en naar de algemeen ondubbelzinnige toejuiching af te meten, voldeed zij geheel aan de verwachting van allen. Wij stemmen volkomen in met het laatste couplet van 's heeren Westermans hulde: *Wie ooit de kunst waardeert, wie ooit in deze koren, Doorluchte namen zoekt; De geestdrift viert altoos, waar dankbare offers gloren, Verrukt den naam van Snoek.*⁷⁷

Tijdens de herdenking worden redes uitgesproken en wordt gezongen. De uitgebreide beschrijving van het toneelbeeld laat zien dat de hulde als een theatervoorstelling werd gepresenteerd. Door de inhoud van de hulde en de aanwezigheid van een groot publiek kan worden gesteld dat deze 'laatste voorstelling' een groter aandeel heeft in de rituelen rondom de rouw dan de uitvaart zelf. In het algemeen voert na de uitvaart de herinnering de boventoon, maar bij het afscheid van deze toneelspeler lijkt de hulde in de Stadsschouwburg het hoogtepunt en zijn er later meer blijken van respect en aanhankelijkheid te zien. Zo wordt een benefietavond georganiseerd voor de weduwe, waarbij toneel en poëzie de basis vormen en worden de hulderedes die eerder zijn

⁷⁶ Arnhemsche Courant, 14 maart 1829, 2

⁷⁷ Arnhemsche Courant, 27 januari 1829, 1

uitgesproken gedrukt en uitgegeven. De kunstvorm waar de overledene bekend mee werd wordt dus ook ingezet bij en na het afscheid. Hoe de postliminale fase van dit overgangsrитуeel eindigt is moeilijk te zeggen aan de hand van de bronnen. De herdenkingen eindigen, maar de nagedachtenis aan deze toneelspeler blijft in geringe mate aanwezig tot op de dag van vandaag. De naam van de theaterfamilie Snoek is in de Stadsschouwburg van Amsterdam vereeuwigd op een van de cartouches op de rand van het eerste balkon in de Grote Zaal. Daarnaast zal menig toeschouwer even omhoog kijken wanneer de gang vanaf de balkons naar de uitgang wordt gemaakt om dan het uitgestrekte been van Andries Snoek in de rol van Achilles te zien.

Ook verderop in de negentiende eeuw werden toneelspelers vaker herdacht met lijkredes en voorstellingen ter nagedachtenis aan de overledene. Zo werden in 1847 na het overlijden van Koosje Naret Koning (geboren in 1807 als de dochter van toneelspeler Theo Majofski) benefietvoorstellingen georganiseerd en werden haar kostuums geveild om geld op te halen voor de weesgeworden kinderen. Zelfs de koning en zijn zonen doneerden in het openbaar, wat aangeeft dat de actrice in hoog aanzien stond.⁷⁸ Maar de uitvaarten zelf vonden elders plaats en hier is weinig informatie over terug te vinden. Dit doet vermoeden dat de uitvaart geen publieke aangelegenheid was.

Omslag uitvaartcultuur eind negentiende eeuw

Van 1829 tot 1918 is een patroon te herkennen in het begraven van bekende toneelspelers. Bij de begrafenis van Maria Kleine-Gartman (1818-1885) beschreef het *Rotterdamsch Nieuwsblad* het als volgt:

Zij n.l. die meer van nabij blijk van belangstelling wilden geven, hadden zich op het bepaalde tijdstip, elf uur, naar den stadsschouwburg begeven en aldaar in alle passende stilte opgesteld, bewoog zich weldra een lange stoet van vrienden en vereerders van de ontslapene naar het sterfhuis in de nabijgelegen Looierdwarsstraat. Aan den Schouwburg was de vlag halfstok geheschen en waren de brandende lantaarns met rouwfloers omhangen, terwijl honderden reeds hier wachtten op het in beweging stellen van den stoet om zich daar bij aan te sluiten.⁷⁹

⁷⁸ Sanders, <<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/jmmajofski>>

⁷⁹ Rotterdamsch Nieuwsblad, 06 oktober 1885, 2

Dit gebeurt tussen 1829 en 1925 in ieder geval tien keer (zie bijlage 1). Het gebouw dat voor de toneelspelers de plek was waar ze hun eerste en laatste voorstellingen speelden, wordt daadwerkelijk en structureel onderdeel van de uitvaart van deze kunstenaars.

In deze periode wordt ook duidelijk dat Amsterdam twee toneelcentra heeft, namelijk de acteurs rondom het Leidseplein en de Stadsschouwburg en de acteurs van het Rembrandtplein en de Joodse buurt. Van vijf toneelspelers die veel voorstellingen maakten in de theaters aan het Rembrandtplein en de theaters in de Plantagebuurt is bekend dat tijdens de uitvaart een tocht werd gehouden langs deze theaters. Zo schrijft de Het Nieuws van den Dag op 9 februari 1914 over de uitvaartstoet van toneelspeelster C. te Mijtelaar-Grader:

De lichten van den Frascati-Schouwburg, waar mevrouw C. te Mijtelaar-Grader het laatst had gespeeld, schenen door rouwfloers, zoo ook in den Hollandschen Schouwburg. Vele kransen dekten de lijkwade. Voor den Frascati-Schouwburg hield de lijkwagen een oogenblik stil. De secretaris van den heer L. Simons hechtte namens dezen een krans op de doodebaar.⁸⁰

Deze groep toneelspelers bespeelden ook het Grand Théâtre in de Amstelstraat en/of de Hollandsche Schouwburg aan de Plantage Middenlaan. Deze theaters werden dan ook opgenomen in de rouwstoet. Hoewel de Plantagebuurt onderdeel was van de Joodse wijk, is het niet zo dat de toneelspelers uitsluitend Joods waren. Van de vijf toneelspelers die in dit onderzoek zijn meegenomen is bekend dat ze op de Ooster- of Nieuwe Oosterbegraafplaats werden begraven. Er wordt hiermee een patroon zichtbaar van twee acteursgroepen, waarbij de groep rondom de Stadsschouwburg werd begraven op Zorgvlied en de groep rondom het Rembrandtplein en de Plantagebuurt de laatste rustplaats vond op de (Nieuwe) Oosterbegraafplaats. Het ritueel rondom de begrafenisstoet is hetzelfde. De stoet met collega's en familie (dit was vaak gemengd) vormde zich bij de plek waar het lichaam werd bewaard en reed langs een van de theaters richting de begraafplaats. Het theater had de vlaggen halfstok hangen, de lampen waren met donkere stof bedekt en de directie stond

⁸⁰ Het Nieuws van den Dag, 09 februari 1914, 13

buiten om namens het theater een krans aan de baar te hangen. Hierna werd de weg vervolgd richting de begraafplaats, waar aan het graf werd gesproken door collega's en vaak ook door vertegenwoordigers van het stadsbestuur. Als afsluiting bedankte een familielid voor de aanwezigheid.

Terugblik en analyse

Over uitvaartcultuur bij toneelspelers in de zeventiende en achttiende eeuw is zeer weinig informatie te vinden. De weinige informatie suggereert dat deze uitvaarten zich niet onderscheidden van andere uitvaarten in de Nederlandse steden.

Doordat over de negentiende eeuwse uitvaarten van toneelspelers meer informatie kon worden opgenomen in dit onderzoek worden de contouren zichtbaar van tradities binnen de theaterwereld rondom de dood.

De uitvaarten van Johanna Ziesenis-Wattier en Andries en Helena Snoek laten zien hoe de verschillende fases van de *rite de passage* worden uitgevoerd door de groep waar de overledene deel van uit maakt(e). Over de preliminale fase met rites van afzondering (wassen van het lichaam, sluiten van de luiken) is niet veel duidelijk, maar lijkt in de beslotenheid te zijn uitgevoerd. De liminale fase, wanneer het lichaam het huis verlaat en de rites worden uitgevoerd voorafgaand aan de begrafenis, is al publiek toegankelijk maar lijkt eerder aan te sluiten bij de heersende rouwcultuur, waarbij de samenleving gezamenlijk afscheid neemt van een van haar leden. Religie speelt hierbij een grote rol.

De postliminale fase is bij deze uitvaarten van grote waarde. De groep die dit overgangsrитуeel doormaakt, heeft afscheid genomen van een van de leden en moet terugkeren naar het "dagelijkse leven". De herdenkingsvoorstellingen en uitgaves van lijkredes dragen bij aan de rouwverwerking en starten direct na de uitvaart. De sarcofaag die de aanwezigheid van het lichaam van Helena Snoek suggereert tijdens de herdenkingsvoorstelling, brengt dit nog dichterbij. Zelfs zonder het dode lichaam, komt de actrice, en daarmee haar personages, in de ogen van het publiek terug op haar eigen toneel. Ze blijft in bepaalde zin onderdeel van de eerder genoemde groep. De term 'ghosting', van Marvin Carlson, geeft dit goed weer. In het volgende hoofdstuk ga ik hier verder op in. Je zou kunnen zeggen dat de postliminale fase van het uitvaartrituël pas afgelopen is als de groep gestopt is met herdenken. De vraag is dan wanneer deze groep niet meer bestaat.

Toneelspelers Andries Snoek en Johanna Ziesenis-Wattier worden tot op de dag van vandaag

namelijk nog genoemd en geëerd voor de kunst die ze brachten.

Eind negentiende eeuw komt meer aandacht voor het leven van de overleden toneelspelers en krijgen theaters ook een andere rol. De herdenkingsvoorstellingen worden uitgebreider en de schouwburgen worden opgenomen in de rouwstoet. Dit laatste betekent dat de schouwburg (met name de Stadsschouwburg Amsterdam) vanaf ongeveer 1885 een rol krijgt in de liminale fase van het uitvaartritueel. Er wordt een rite ontwikkeld, waarbij de overledene nog eenmaal afscheid neemt van collega's en het gebouw waar hij/zij gewerkt heeft en vice versa. De handeling van het bevestigen van de rouwkrans aan de koets geeft betekenis aan dit afscheid.

In de archieven is niet veel te vinden over uitvaarten van toneelspelers in andere steden dan Amsterdam. Hier zou verder onderzoek naar kunnen worden gedaan. Dat de begrafenis door collega's wordt verzorgd is in ieder geval een kenmerk van begrafenissen in Amsterdam. Zoals eerder genoemd werd op het platteland en in andere steden geacht dat burens zorgdroegen voor de praktische zaken tijdens de rouwperiode. In Amsterdam waren het vanaf de Middeleeuwen de ambachtsgildes die hun leden begroeven.⁸¹

Aan het einde van de negentiende eeuw is dus een gebruik ontstaan in Amsterdam waar toneelspelers worden begraven door collega's in de openbaarheid van de stad. De gebouwen waar toneelspelers gewerkt hebben krijgen hierin een rol, maar zijn nog niet het huis waar de laatste reis van de overledenen begint. Ook in de preliminale fase van het ritueel lijkt nog geen rol weggelegd voor collega's, de schouwburg en het publiek.

⁸¹ Erenstein, 1996: 58

6. De rol van de Stadsschouwburg (1894) in Amsterdam (als huis van toneelspelers) bij uitvaarten

Het archief- en krantenonderzoek dat ik eerder beschreef, levert één duidelijke scheiding op in de chronologie van uitvaarten van toneelspelers in Nederland. Met de uitvaart van Louis Bouwmeester in 1925 gaan de uitvaarten zich nadrukkelijker ook in de publieke ruimte afspelen en wordt de schouwburg (met name Stadsschouwburg Amsterdam) middelpunt van het ritueel. Meer dan 25 uitvaarten na Bouwmeester hebben een zeer vergelijkbare structuur. In dit hoofdstuk beschrijf ik een aantal van deze uitvaarten, met als achterliggende vragen hoe dit gebruik ontstaan is en wat de verschillende facetten zijn die deze periode kenmerken.

Louis Bouwmeester

In de tweede helft van de negentiende eeuw was de kwaliteit van het Nederlandse toneel niet erg hoog. Critici schreven over het slechte spel en waren niet te spreken over de inhoud van de stukken. In de Amsterdamse Stadsschouwburg was het een komen en gaan van directies en gezelschappen totdat het 'Nederlandsche Toneelverbond' in 1876 een bod kon doen op de bespeling van de Stadsschouwburg.⁸² De al snel Koninklijke Vereeniging Het Nederlandsch Toneel bracht rust in de schouwburg en de talenten van grote toneelspelers kwamen hier tot ontplooiing.

Louis Bouwmeester (1842-1925) debuteerde op 2 september 1879 bij het Nederlands Toneel en dit werd een groot succes. Zijn grootste triomf vierde hij vanaf 1880 met de rol van Shylock in *De koopman van Venetië*. Simon Koster schrijft hier over in zijn kroniek over de Bouwmeesters:

Het was de eerste van tweeduizend voorstellingen – bij verschillende gezelschappen, op verschillende plaatsen, in verschillende landen, en verspreid over een periode van drieënveertig jaar – waarin Bouwmeester met deze magistrale creatie de toeschouwers onder zijn betovering heeft gebracht, zelfs als ze de Nederlandse tekst niet konden verstaan.⁸³

⁸² Berends, 1994: 46-51

⁸³ Koster, 1973: 141

De toneelspeler en deze rol werden zo beroemd dat hij de rol van Shylock aan het einde van zijn leven zelfs in het buitenland speelde. Hij speelde onder andere in Londen, Wenen en in de geboorteplaats van Shakespeare, Stratford-upon-Avon.⁸⁴ Louis Bouwmeester werd door zijn publiek tot op hoge leeftijd vereerd. Toen hij na zijn herstel van een verkeersongeluk vanuit de Ziekenverpleging naar huis werd gebracht, veranderde de rit in een triomftocht, waarbij het publiek de toneelspeler bloemen aanbood en voor de Stadsschouwburg door het gezelschap van Willem Royaards (1867 – 1929) een erehaag werd gevormd.⁸⁵ De beroemdheid van deze toneelspeler is waarschijnlijk met weinig andere collega's te vergelijken.

Dood en uitvaart Louis Bouwmeester

Na de dood van Louis Bouwmeester verschenen aankondigingen van het afscheid in de kranten. Hiermee vangt het openbare en te verifiëren onderdeel van het uitvaart- en rouwritueel aan en worden rites binnen de preliminale fase zichtbaar. Een grote groep mensen wordt hier bij betrokken, die op dat moment allemaal bij één groep horen. Van Gennep zegt hier over: 'During mourning, the living mourners and the deceased constitute a special group, situated between the world of the living and the world of the dead, and how soon living individuals leave that group depends on the closeness of their relationship with the dead person.'⁸⁶ Die speciale groep wordt dus gevormd door de rouwende achterblijvers en de overledene. Op de vraag wie in het geval van een beroemde toneelspeler zoals Louis Bouwmeester als laatste deze groep verlaat, kom ik later terug.

Bij eerdere uitvaarten werd enkel een aankondiging in de krant geplaatst, maar bij Louis Bouwmeester is goed te reconstrueren hoe het ritueel werd vormgegeven en werd het grotere publiek ook deelgenoot van het rouwritueel. Zo schreef *Het Vaderland* al op de dag van het overlijden: 'Omtrent den dood van Louis Bouwmeester vernemen wij nog dat hij omstreeks 1 uur in slaap is gevallen en te kwart voor drie is overleden. Aan het sterfbed stonden mevr. Theo Mann-Bouwmeester en Bouwmeesters kinderen Louis jr., Rafael en Wiesje.'⁸⁷ Deze intieme boodschap zorgt er voor dat anderen zich betrokken kunnen voelen

⁸⁴ Erenstein, 1996: 479

⁸⁵ Koster, 1973: 208

⁸⁶ Van Gennep, 1960: 147

⁸⁷ Het Vaderland, 28 april 1925, 3

bij het heengaan van de toneelspeler. In de dagen na het overlijden, wanneer het lichaam van Louis Bouwmeester nog thuisblijft worden de voorbereidingen voor de uitvaart beschreven in de kranten. De gemeentelijke overheid biedt de familie aan om de uitvaart te laten beginnen in de Stadsschouwburg, zo schrijft de *Telegraaf*. 'Het gemeentebestuur heeft gemeend de nagedachtenis van den grooten acteur niet beter te kunnen eeren, dan aan te bieden, de teraardebestelling van dezen schouwburg uit te doen geschieden, hetgeen de familieleden hebben aanvaard.'⁸⁸ De reden voor dit eerbetoon door de gemeente zou als reden kunnen hebben dat de laatste jaren van de toneelspeler financieel niet makkelijk waren. De gemeente weigerde een pensioen uit te keren totdat Bouwmeester een aantal maanden voor zijn dood instortte. Pas dan komt de overheid over de brug. De dichter J.H. Speenhoff (1869 – 1945) dicht hier in het *Rotterdamsch Nieuwsblad* over: 'Kamerleden en Ministers krijgen op hun tijd pensioen. En die hebben voor hun arbeid minder dan Louis te doen.'⁸⁹ De stad Amsterdam lijkt te hebben ingezien dat de toneelspeler iets tegoed heeft. Om de dag voor te bereiden worden uitgebreide routebeschrijvingen en aanvangstijden gepubliceerd. Bijzonder detail is de toevoeging dat: 'dames en heeren tooneelartisten die de chapelle ardente, welke in den rotonde van den Stadsschouwburg is ingericht, willen bezichtigen en den stoet wenschen te volgen, morgenochtend van half elf af toegang tot den Stadsschouwburg (artisteningang) hebben, *mits* zij hun diploma (seizoen 1924/1925) toonen.'⁹⁰ De leden van de Ned. Tooneel Kunstenaars Vereeniging worden opgeroepen om op de dag van de uitvaart tussen 10.00 uur en 10.30 uur in het Vondelpark te verzamelen om zo gezamenlijk naar de Stadsschouwburg te lopen.⁹¹ Ook wordt in de kranten vermeld dat de weduwe van Louis Bouwmeester berichten ontvangt van bijvoorbeeld de regering, waarin wordt aangekondigd dat mr. C. Feith, secretaris-generaal van het ministerie, de minister zal representeren tijdens de begrafenis.⁹²

De zichtbare rites van de preliminale fase eindigen met het vervoer van het lichaam van de overleden toneelspeelspeler uit zijn huis. Dan begint de liminale fase die de meeste ruimte geeft voor creativiteit binnen de groep die gevormd is rondom de overledene. Victor Turner zegt over overgangsrituelen: 'In *rites de passage*, men are released from structure into

⁸⁸ De Telegraaf, 30 april 1925, 5

⁸⁹ Rotterdamsch Nieuwsblad, 24 januari 1925, 2

⁹⁰ Algemeen Dagblad, 01 mei 1925, 3

⁹¹ Algemeen Dagblad, 01 mei 1925, 3

⁹² Voorwaarts, sociaal-democratisch dagblad, 29 april 1925, 5

communitas only to return to structure revitalized by their experience of communitas'⁹³

Hoewel de preliminale fase belangrijke elementen omvat voor het begin van de rouwverwerking, ontstaan juist in de liminale fase de rites die bijdragen aan het proces waarbij nabestaanden gezamenlijk afscheid nemen. Ten eerste wordt het lichaam van de overledene naar de laatste rustplaats gebracht, omgeven door symbolen als kleur, bloemen, applaus, etc. En ten tweede beginnen de achterblijvers met de rouwverwerking, door uiting te geven aan hun verdriet, herinneringen op te halen en steun te zoeken bij elkaar. Deze fase kent een einde, wanneer de overledene daadwerkelijk begraven is. De duur van deze fase kan een aantal dagen of weken zijn, maar bij de uitvaart van Louis Bouwmeester duurt dit enkel een dag. Vroeg in de ochtend [van 2 mei 1925, DPI] werd het stoffelijk overschot van de grote acteur naar de Stadsschouwburg gebracht. Vlaggen aan de gebouwen rondom het Leidseplein hingen halfstok en de lichten van de Stadsschouwburg waren zwart omfloerst. De rotonde van de Stadsschouwburg wordt voor het eerst als chapelle ardente ingericht.⁹⁴ De chapelle ardente in de rotonde van de Stadsschouwburg is een zwarte ruimte, waar de kist van Louis Bouwmeester in het midden staat, met daarop de tekst: 'Louis Bouwmeester. Geboren 5 September 1842, gestorven 28 April 1925'. Daaromheen zijn talloze bloemstukken van collega's neergelegd.⁹⁵ Boven de kist is een oorkonde te vinden met daarbij het geschilderde portret van Bouwmeester in de rol van Shylock.⁹⁶ Dit portret hangt bijna 100 jaar later nog steeds in de portrettengalerij van de Stadsschouwburg in Amsterdam.

Afscheid van collega's en publiek

De rotonde van de Stadsschouwburg is de plek waar het afscheid begint. Het grote publiek is hier niet voor uitgenodigd. De geïnteresseerden kunnen op het Leidseplein en langs de route hun laatste eer bewijzen. De toneelspelers nemen wel afscheid van de overleden toneelspeler, maar in de krantenartikelen wordt niet gesproken over een dienst in de rotonde. Er wordt enkel afscheid genomen bij de baar van de overledene. Er is veel aandacht voor de persoonlijke emotie van de nabestaanden, met als hoogtepunt de binnenkomst van Theo Mann-Bouwmeester in de Stadsschouwburg, zoals beschreven door het *Algemeen*

⁹³ Turner, 1997: 129

⁹⁴ Het Vaderland, 2 mei 1925, 3

⁹⁵ Het Vaderland, 2 mei 1925, 3

⁹⁶ Nieuwsblad van het Noorden, 2 mei 1925

Handelsblad. Nadat alle acteurs langs de baar zijn gelopen en de zeer uitgebreide toneelfamilie Bouwmeester zich rond de kist heeft verzameld, komt mevrouw Mann binnen:

En dan mevrouw Mann. Om half elf kwam zij. Snikkend onder de lange rouwvoile. Aan den ingang van de chapelle ardente bleef zij staan, minutenlang, toen viel zij schreiend in de armen van Julia Cuypers en ging heen... Maar later kwam zij terug om naar de kist te gaan, naar de bloemen, naar al die bloemen. Zij barstte uit in luid snikken, en toen, héél rustig, kwam de weduwe van Louis Bouwmeester, toen kwam mevrouw Juliana Bouwmeester – de Boer bij haar staan en, hand in hand, bleven die twee vrouwen, zwijgend, toeven...⁹⁷

Collega's vormen daarna een erehaag tussen de Rotonde en uitgang van de Schouwburg en volgen Louis Bouwmeester later naar zijn graf op Zorgvlied (afbeelding 1). Op het balkon van de Stadsschouwburg staat het politiemuziekkorps en bij het naar buiten gaan van de kist wordt treurmuziek gespeeld.⁹⁸ De toneelspelers Esther de Boer – van Rijk, Ko Arnoldi, Constant van Kerckhoven en Louis van Gasteren begeleiden de kist.⁹⁹ Esther de Boer – van Rijk en Louis van Gasteren (1887 – 1962) zijn respectievelijk in 1937 en 1962 ook vanuit de Stadsschouwburg begraven.

Eerder in dit hoofdstuk liet ik zien dat het einde van de preliminale fase zichtbaar is wanneer de overleden toneelspeler uit zijn huis wordt gedragen. Eigenlijk zou hier aan moeten worden toegevoegd dat voor veel toneelspelers een theater in het algemeen en de Stadsschouwburg in het bijzonder, wordt gezien als tweede huis. Het openbare gebouw wordt door de toneelspelers leven ingeblazen en wanneer toneel wordt gespeeld, is dit het enige dat telt. Daarom zou men kunnen beweren dat de liminale fase van het uitvaartritueel pas begint wanneer de toneelspeler de schouwburg wordt uitgedragen door zijn collega's. De rouwstoet stopt bij het Paleis van Volksvlijt, zodat daar een krans aan de baar kan worden gehangen. Minstens 110 toneelcollega's volgen de baar naar de begraafplaats, terwijl duizenden mensen toekijken.¹⁰⁰ De grootsheid van de acteur en het massale afscheid heeft er toe geleid dat de begraafplaats (afbeelding 2) kaarten uitgaf voor genodigden en

⁹⁷ Algemeen Handelsblad, 2 mei 1925, 3

⁹⁸ Het Vaderland, 2 mei 1925, 3

⁹⁹ Koster, 1973: 211

¹⁰⁰ Nieuwsblad van het Noorden, 2 mei 1925

belangstellenden¹⁰¹ om zo te voorkomen dat het op de begraafplaats te druk werd. Later in de twintigste eeuw is te zien dat diensten worden gehouden in de aula van deze begraafplaats, maar bij het afscheid van Louis Bouwmeester is deze nog niet aanwezig. Dagblad *De Tijd* schrijft over een absoute (laatste onderdeel van een Rooms-Katholieke uitvaartsmis¹⁰²) die door een geestelijke wordt uitgesproken in de kapel van begraafplaats Zorgvlied. Hierna verricht de pastoor de begrafenis¹⁰³ en worden toespraken gehouden aan het graf. Onder andere wethouder van Amsterdam F. Wibaut houdt een rede en namens de familie wordt dankgezegd aan de aanwezigen.¹⁰⁴

Ter nagedachtenis

Met de teraardebestelling is strikt genomen een einde gekomen aan de liminale fase van dit uitvaartritueel. De samengestelde groep van overledene en rouwenden is niet meer bijeen nu de overledene begraven is. De postliminale fase vangt aan, waarin de rouwenden door het gebruik van symbolen en rites terugkeren naar de rest van de samenleving. Van Gennep zegt hier over: 'their purpose is to reunite all the surviving members of the group with each other, and sometimes also with the deceased, in the same way that a chain which has been broken by the disappearance of one of its links must be rejoined.'¹⁰⁵ Herdenken en samen zijn bevestigt bij de achterblijvers de verbondenheid met elkaar en met de overledene. Toch is bij de rites rondom de dood van Louis Bouwmeester goed te zien dat de fases elkaar niet direct opvolgen. In de dagen tussen het overlijden en de uitvaart van de toneelspeler worden in verschillende schouwburgen korte herdenkingen gehouden. Zo beschrijft nieuwsblad *Het Vaderland* kort de herdenkingen in Den Haag en Rotterdam. De bijdrage sluit af met de beschrijving van de herdenking in de Amsterdamse Stadsschouwburg:

Gisteravond heeft Cor van der Lugt in den Amsterdamschen Stadsschouwburg bij den aanvang der voorstelling van *Boefje* door het Hofstadtooneel, enkele woorden van hulde gebracht aan de nagedachtenis van Louis Bouwmeester, dien hij schetste als de

¹⁰¹ Het Vaderland, 2 mei 1925, 3

¹⁰² Heidt, 1961: 107

¹⁰³ De Tijd, 1 mei 1925, 2

¹⁰⁴ Het Vaderland, 2 mei 1925, 3

¹⁰⁵ Van Gennep, 1960: 164-165

grootste Nederlandsche tooneelspeler. Alle aanwezigen hoorden deze rede staande aan.¹⁰⁶

De herdenkingen worden na de uitvaart direct voortgezet. Zo is in De Telegraaf van 4 mei 1925 al te lezen dat het Tooneel-museum te Amsterdam een tentoonstelling zal maken met de titel 'In memoriam Louis Bouwmeester.'¹⁰⁷ Op 5 mei werden in de ochtend requiemmissen gehouden in de Rooms-Katholieke kerk aan de Jacob Obrechtstraat in Amsterdam. Het Vaderland schrijft in een kort verslag:

Onder de aanwezigen merkten we op de weduwe van Louis Bouwmeester, mevrouw Bouwmeester-de Boer, zijn dochter Wiesje en zijn beide zoons Louis en Rafaël, alsmede verschillende andere familieleden. Voorts woonde een groot aantal acteurs en actrices de gezongen Requiem [dodenmis, DPI] bij.¹⁰⁸

Op 7 mei schrijft de Nieuwe Rotterdamsche Courant over de oprichting van een comité dat zich als doel heeft gesteld geld bij elkaar te brengen voor een standbeeld van Louis Bouwmeester dat in de buurt van het Leidseplein moet worden opgericht.¹⁰⁹ Later in 1925 worden ook schriftelijke herinneringen aan de overleden toneelspeler verspreid.

Europese vergelijkingen

De uitvaart van Louis Bouwmeester is een omslag in de uitvaartgeschiedenis van toneelspelers in Nederland. Tot dan toe waren enkel uitvaarten van leden van de Koninklijke Familie (inclusief de stadhouders eerder) en staatslieden publiek toegankelijk en werden ze zo uitgebreid beschreven. De uitvaart van kunstschilder G.H. Breitner in 1923 werd wel door de kunstwereld bijgewoond, maar was geen massale ceremonie¹¹⁰ en bij de uitvaart van de zeer bekende schrijver Herman Heijermans in 1924 werd massaal hulde gebracht door het publiek en ook hier werden bij de Stadsschouwburg en Hollandsche Schouwburg kransen

¹⁰⁶ Het Vaderland, 29 april 1925, 3

¹⁰⁷ De Telegraaf, 4 mei 1925, 6

¹⁰⁸ Het Vaderland, 5 mei 1925, 3

¹⁰⁹ Nieuwe Rotterdamsche Courant, 7 mei 1925, 9

¹¹⁰ De Tijd, 9 juni 1923, 6

aan de baar gehangen¹¹¹, maar het gaf nog geen aanleiding om een chapelle ardente in te richten waar kon worden gedefileerd. In andere Europese landen is een uitvaart vanuit een schouwburg niet makkelijk terug te vinden in de literatuur. De beroemdste Europese actrice van haar tijd, Sarah Bernhardt, overlijdt in 1923. Hoewel een theater naar haar vernoemd is, speelt het gebouw geen grote rol in het laatste afscheid. Zij wordt een aantal dagen opgebaard en 35.000 tot 45.000 bewonderaars bewijzen haar de laatste eer.¹¹² De uitvaart vindt plaats in de kapel van de Heilige Franciscus van Sales in Parijs, die is aangekleed met een rouwdoek met de letters S.B. Tijdens de mis wordt veel gezongen en krijgt Bernhardt de militaire eer waar zij als Officier van het Legioen van Eer recht op heeft. Na de dienst vertrekt de rouwstoet naar Père-Lachaise en wordt stilgehouden bij het Théâtre Sarah Bernhardt.¹¹³ Een eeuw eerder wordt de beroemde toneelspeler François-Joseph Talma (1763-1826) begraven in Parijs. De schrijver Abraham Barbaz voegt aan een Nederlandse vertaling van *Mémoires historiques et littéraires sur F.-J. Talma* van M. Moreau een beschrijving toe van de uitvaart. Hieruit blijkt dat de rouwstoet wordt gevormd door een groep collega-toneelspelers, dat de belangrijkste hiervan slippendragers zijn en dat een grote menigte de rouwstoet volgt. Deze stoet komt langs het *Théâtre de Madame*, waar actrices in rouwkleding staan. Op de begraafplaats Père-Lachaise is het zo druk dat het een uur duurt voordat het lichaam bij het graf aankomt. Daar wordt aan het graf gesproken door de toneelspeler Lafont en worden lijkredes voorgedragen. Hierna wordt spontaan gezongen en legt men bloemen op het graf.¹¹⁴ François-Joseph Talma wordt niet begraven na een religieuze uitvaart, maar ook een andere ruimte, zoals het theater, wordt niet gebruikt om een plechtigheid plaats te laten vinden. Collega's spelen een belangrijke rol in het ritueel, maar het huis van de toneelspelers nog niet. Er zijn geen verwijzingen te vinden naar andere uitvaarten van Franse acteurs, zoals de leden van de Comédie Française, waar sprake is van een traditie waarbij het theater als huis van toneelspelers de plek is waar het laatste afscheid wordt gehouden.

¹¹¹ De Telegraaf, 26 november 1924, 5

¹¹² Nieuwe Rotterdamsche Courant, 29 maart 1923, 9

¹¹³ Algemeen Handelsblad, 31 maart 1923, 2

¹¹⁴ Barbaz, 1826: 48-51

Trauerfeier in het Weense Burgtheater

Voor het afscheid van Louis Bouwmeester vanuit de Stadsschouwburg en eerder ook voor het afscheid van zijn broer in Nederlands-Indië is wellicht inspiratie gevonden in Wenen. De toneelspelers van het Burgtheater hadden ten tijde van het Keizerrijk een hoge status en werden vanaf de achttiende eeuw ook na hun dood geëerd. Dit ritueel bereikte in de negentiende eeuw een hoogtepunt. Bij de dood van een (gepensioneerde) toneelspeler die verbonden was aan het Burgtheater werd (en wordt) een zwarte vlag opgehangen in het hoofdportaal van het Burgtheater. Maar voor ereleden van dit theater werd een meer uitgebreid ritueel uitgevoerd (afbeelding 3):

Im Gegensatz zu dieser Tradition ist die Trauer- und Gedenkzeremonie, die im Burgtheater feierlich begangen wird, nur für Ehrenmitglieder vorgesehen. In der in ihrer Form unvergleichbaren Trauerfeier verknüpften sich im Laufe der Zeit höchst heterogene Konventionen zu einem Gebilde ganz besonderer Art. Zwar gedenkt auch die Wiener Staatsoper ihrer Ehrenmitglieder mit einer in der Oper am Ring zelebrierten Verabschiedung. Was aber einzig dem Burgtheater vorbehalten ist, ist der Rundgang des Trauerkondukts um das Haus, dem Sarg folgend.¹¹⁵

Voor ereleden van het Burgtheater staat deze uitvaart sinds 1921 vast. Na de val van de monarchie moest voor toneelspelers van het staatstoneel een status worden bedacht die gelijkstond aan de status ten tijde van het Keizerrijk. Het erelidmaatschap van het Burgtheater bood uitkomst.¹¹⁶

De uitvaart van ereleden van het Burgtheater ligt vast in een draaiboek. Het theater organiseert in samenspraak met alle partijen de voorbereidingen, stelt het programma vast en begeleidt de ceremonie:

Die Trauerfeier findet immer auf dem ersten Treppenabsatz der rechten Feststiege an der Volksgartenseite statt und schließt mit dem einmaligen (dem Vernehmen nach früher dreimaligen) Rundgang ums Burgtheater, den der Trauerkondukt hinter dem

¹¹⁵ Meister, 2004: 32

¹¹⁶ Meister, 2004: 34-35

Glaswagen, in dem sich der Sarg befindet, nimmt. Früher waren es Pferdekutschen, manchmal, je nach Bestattungsklasse, auch sechsspännige.¹¹⁷

Ereleden van het Burgtheater die dit eerbetoon niet wensen, leggen dit vast in een testament. Dit laatste geeft aan dat het geen uitzondering is maar regel, om de uitvaart vanuit het Burgtheater te organiseren.

Dhr. en mevr. Lobo-Braakensiek

De uitvaart van Louis Bouwmeester veranderde de kijk op het laatste afscheid van een beroemdheid. De combinatie van de openbare plechtigheid en de enorme hoeveelheid aandacht in de pers zijn nieuw in 1925. Hieraan moet worden toegevoegd dat in 1920 92% van de Nederlandse bevolking een religieuze achtergrond heeft¹¹⁸ en dat begraven vanuit een seculiere instelling in plaats van een uitvaart vanuit een kerk waarschijnlijk een uitzondering was. Na de uitvaart van Louis Bouwmeester is een seculiere plechtigheid vanuit een schouwburg echter geen uitzondering meer in Nederland.

In de decennia die volgen wordt het ritueel zoals het bij Bouwmeester is uitgevoerd bij de uitvaarten van andere toneelspelers herhaald. In 1926 verongelukt het actursechtpaar Lobo-Braakensiek bij een spoorwegongeval bij De Vink. Ook nu start de uitvaart in de rotonde van de Stadsschouwburg. Evenals bij Bouwmeester is er een defilé waar veel belangstelling is en het Leidseplein en omliggende straten staan vol publiek:

Ten tweeden male is de rotonde van den Stadsschouwburg tot chapelle-ardente [afbeelding 4, DPI] ingericht en met rouwdraperieën behangen en wederom branden er de gloeilampen, omgeven met rouwfloers. Eenzelfden aanblik vertoonen ze als op den dag, dat Louis Bouwmeester ten grave gevoerd zou worden.¹¹⁹

Na het openbare defilé volgen een defilé door collega-toneelspelers en enkele toespraken. Wanneer de stoet vertrekt worden de heer en mevrouw Lobo rond de schouwburg

¹¹⁷ Meister, 2004: 37-40

¹¹⁸ CBS, <<https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table?ts=1530972466012>>

¹¹⁹ Het Vaderland, 13 september 1926, 1

gedragen, zoals dit ook gebeurde bij de ereleden van het Weense Burgtheater en bij Frits Bouwmeester in Soerabaja:

De artisten hebben zich intusschen rondom den schouwburg geplaatst, de rugzijde naar het gebouw. Zoo gaat de stoet langzaam over het Leidscheplein en door de Marnixstraat. Als de baar den artisteningang is genaderd, strooien actrices, die op het balcon boven dien ingang staan, handen vol witte bloemen neer.¹²⁰

Het ritueel wordt overgenomen, maar naar eigen inzicht gebruikt. De overleden toneelspelers verlaten hun huis, maar ook de collega's spelen in dit afscheid een rol. Ze zwaaien de overledenen als het ware uit. Ook worden de kisten gedragen en begeleid door vooraanstaande toneelspelers, zoals Ko van Dijk en Albert van Dalsum.

Na de uitvaart van het echtpaar Lobo is dit laatste onderdeel van het ritueel, voor zover bekend in de literatuur, niet meer uitgevoerd. Een terugkerend onderdeel in een groot gedeelte van de twintigste eeuw blijft het begeleiden van de overledene door collega's. Bij minimaal zevenendertig acteursbegravenissen is dit het geval, zie *Lijst van verzamelde toneelspelers* in de bijlagen. Niet de familie verzorgt de dodenwacht en draagt/begeleidt de baar naar de begraafplaats, maar andere toneelspelers doen dit. Dit gebruik is, zoals eerder beschreven, al te zien bij het kunstenaarsgilde in Amsterdam, in en na de Middeleeuwen.

Esther de Boer-van Rijk en Theo Mann-Bouwmeester

Van de vierentwintig toneelspelers die tussen 1926 en 1964 vanuit de Stadsschouwburg worden begraven, vallen de begravenissen van Esther de Boer – van Rijk en Theo Mann-Bouwmeester op. Mevrouw de Boer overlijdt in 1937. Als Joodse actrice slaat zij een brug tussen de Stadsschouwburg en de schouwburgen in de Joodse buurt. Haar afscheid begint met een defilé in de chapelle ardente van de Stadsschouwburg. 'Te halfeen werden de deuren gesloten, nadat toen naar schatting meer dan vierduizend personen langs de baar hadden gedefileerd. Het publiek had een zijner groote actrices een veel-zeggenden, laatsten afscheidsgroet gebracht.'¹²¹ Na het afscheid door collega's en toespraken van

¹²⁰ Algemeen Handelsblad, 13 september 1926, 1

¹²¹ De Indische Courant, 18 september 1937, 5

hoogwaardigheidsbekleders werd de toneelspeelster in een auto gelegd en reed de stoet (afbeelding 6) langs het Rijksmuseum naar de Hollandsche Schouwburg:

Op de Plantage Middenlaan werd voor den Hollandschen Schouwburg een oogenblik halt gehouden, ten einde Louis de Vries gelegenheid te geven namens dezen schouwburg persoonlijk een krans aan den bloemenschat toe te voegen. Ook voor de synagoge aan de Linnaeusstraat werd een oogenblik stilgehouden. Door de Watergraafsmeer, waar eveneens zeer groote belangstelling bestond, vertrok de stoet toen naar Muiderberg.¹²²

Op de begraafplaats daar vond een korte plechtigheid plaats. De opperrabbijn begeleidde de gehele uitvaart. Dit is een van de weinige uitvaarten in het onderzoek met een religieus element.

Voorafgaand aan de uitvaart van Theo Mann-Bouwmeester, zuster van de eerder overleden Louis en Frits, kon anderhalf uur worden gedefileerd langs de baar. 'Mevrouw Mann had in haar laatste wilsbeschikking bepaald, dat er geen chapelle ardente mocht worden ingericht. Eenvoudig stond de donkere mahoniehouten kist onder het witte licht van de lampen opgesteld in een groote glazen kelk achter de baar.'¹²³ Tijdens de plechtigheid zonder rouwkleuren stonden toneelspelers achter de baar en werd er enkel gesproken door een wethouder van de Gemeente Amsterdam en was er een dankwoord van haar zoon.¹²⁴ De aanwezigheid van zo veel collega's en het feit dat Theo Mann-Bouwmeester de uitvaart wilde laten beginnen in de Stadsschouwburg geeft aan dat haar werk en leven met elkaar waren vergroeid. Bijzonder detail bij deze uitvaart is de kledingkeuze van de toneelspeelster. Ben Albach beschrijft dit in 1957 als volgt: 'En vanuit de Stadsschouwburg ving de uitvaart aan, naar de crematie, 21 april 1939, volgens haar wens in het costuum van Marguerite Gauthier.....'¹²⁵ Dit was een van haar grootste rollen en blijkbaar voor haar de belangrijkste. In de collectie van de Stadsschouwburg bevinden zich nog een schilderij (van Antoon van Welie) en buste (J. Bronner) van Theo Mann-Bouwmeester waarin ze in deze rol wordt

¹²² Leeuwarder Courant, 09 september 1937, 2

¹²³ IJmuider Courant, 22 april 1939, 6

¹²⁴ Algemeen Handelsblad, 21 april 1939, 1

¹²⁵ Albach, 1957: 25

afgebeeld.¹²⁶ Ook bij deze toneelspeelster is het afscheid massaal. Bij aanvang van de stoet naar Westerveld blijkt dat duizenden mensen aan de weg staan. Tijdens de uitvaart wordt de wens uitgesproken (door haar zoon) dat een straat of plein naar haar en haar broer Louis wordt vernoemd. Ook maakt Hildo Krop (1884 – 1970) een dodenmasker waarbij de hoop wordt uitgesproken dat het in de Stadsschouwburg zal worden geplaatst.¹²⁷ De levende legende wordt op de dag van de uitvaart een legende in de herinnering, tot de dag van vandaag. Het afscheid wordt ook in veel dagbladen in het Koninkrijk uitgebreid besproken. Na de uitvaart van Theo Mann-Bouwmeester wordt niet alleen de rotonde van de Stadsschouwburg in Amsterdam gebruikt als chapelle ardente, ook ruimtes in de Koninklijke Schouwburg in Den Haag en Koninklijk Theater Carré in Amsterdam worden omgebouwd voor uitvaarten van toneelspelers. Daarnaast moet worden vermeld dat begraafplaats Zorgvlied, waar veel toneelspelers werden begraven, vanaf 1931 beschikt over een aula.¹²⁸ Hierdoor konden de uitvaartdiensten ook op de begraafplaats worden gehouden.

Uitvaart Willem Royaards vanuit de Grote Zaal van de Stadsschouwburg

Een uitzondering op de reeks van uitvaarten vanaf 1925 is de uitvaart van acteur en regisseur dr. Willem Royaards, in 1929. In het archief van Theater Instituut Nederland is een toegangsbewijs te vinden voor deze bijzondere uitvaart. De overleden regisseur werd namelijk in de Grote Zaal van de Stadsschouwburg Amsterdam opgebaard, voor het toneel. Het *Algemeen Handelsblad* schrijft hier over: ‘Willem Royaards heeft het groote schouwtooneel van dit leven verlaten. Hij heeft in den Stadsschouwburg zijn laatste rol vervuld. Nog éénmaal was de begaafde acteur, de groote regisseur in ons midden—terwijl wij op de schouwburgbanken luisterden naar de muziek van Mahlers afscheidszang.’¹²⁹ Het *Vaderland* voegt hier meer details aan toe. Het interieur van de Stadsschouwburg is met zwart bedekt en in de rotonde zijn alle bloemen neergelegd (afbeelding 7). De baar van de overledene staat in de Grote Zaal op de plek van de orkestbak. Om 10.00 uur opent het doek en speelt het Concertgebouworkest vanaf het toneel onder leiding van Cornelis Dopper het *Lied von der Erde* van Gustav Mahler met Ilona Durigo als soliste. Na afloop wordt de kist

¹²⁶ Van Stekelenburg, 1997: 32-33

¹²⁷ *Algemeen Handelsblad*, 21 april 1939, 9

¹²⁸ Kurpershoek, 1994: 24

¹²⁹ *Algemeen Handelsblad*, 5 februari 1929, 1

langs de hoofdtrap naar buiten gedragen.¹³⁰ De teraardebestelling vindt plaats op begraafplaats Westerveld in Driehuis. De uitvaart van deze regisseur en acteur krijgt een andere vorm dan die van de eerder genoemde toneelspelers, maar is wel een interessante toevoeging, omdat in de periode vanaf 1964 een aantal voorbeelden zijn te noemen van toneelspelers en andere mensen uit de kunstwereld waarbij de uitvaartdienst plaatsvindt in de grote zaal van de Stadsschouwburg, zoals die van Harry Mulisch (1927 – 2010) in 2010 en Jeroen Willems (1962 – 2012) in 2012. Ook is het in bepaalde mate een voortzetting van de herdenkingen die in de achttiende en negentiende eeuw voorkwamen, waarbij de overledene niet aanwezig was in de zaal, maar werd gepersonifieerd door een borstbeeld, katafalk of gedenknaald. Het *Algemeen Handelsblad* beschrijft de rol van de Stadsschouwburg:

De laatste voorstelling in den Stads schouwburg, een dichtbezette zaal, in ernst en overgave. De schouwburg niet een plaats voor afleiding en verstrooiing, maar voor geestelijken inkeer. Juist zóó heeft Royaards zich tijdens zijn leven, als hij daar achter het, voetlicht voor ons verscheen, of zijn medespelers liet optreden, de kunst van het tooneel gedacht: de groote greep van den kunstenaar in het hart, van de massa.¹³¹

Terugblik en analyse

Aan het einde van de negentiende eeuw krijgen schouwburgen en collega's een zichtbare plek in de liminale fase van het uitvaartritueel van toneelspelers. De uitvaart van Louis Bouwmeester is echter een duidelijke breuk met de uitvaarten van eerdere toneelspelers in Amsterdam en in Nederland. Uit de verzamelde informatie blijkt dat na de uitvaart van Louis Bouwmeester vele andere toneelspelers vanuit de chapelle ardente van de Stadsschouwburg Amsterdam werden begraven. Bij eerdere uitvaarten in deze Stadsschouwburg wordt een chapelle ardente níet genoemd, maar opvallend is dat Frits Bouwmeester, acteur en jongere broer van Louis, die in 1906 in Nederlands-Indië overlijdt, in Soerabaja dezelfde uitvaart krijgt, met een chapelle ardente in de plaatselijke schouwburg, waar afscheid kon worden genomen.¹³² Uit het archiefonderzoek blijkt niet dat

¹³⁰ Het Vaderland, 5 februari 1929, 2

¹³¹ Algemeen Handelsblad, 5 februari 1929, 1

¹³² Algemeen Handelsblad, 20 juni 1906, 2

in de periode tussen de uitvaarten van Frits en Louis Bouwmeester andere Nederlandse toneelspelers zijn begraven vanuit een schouwburg. Ook vóór de uitvaart van Frits Bouwmeester is dit niet gebruikelijk in Nederland. Toch moet ergens de gedachte zijn ontstaan om uitvaarten op deze manier vorm te gaan geven.

De Weense cultuur is een inspiratiebron voor Nederlands acteurs. Direct bewijs dat deze Weense traditie in Amsterdam is overgenomen, is niet te vinden. Ook wordt niet vermeld of de traditie in andere Europese landen bestond. Hier zou nader onderzoek naar moeten worden gedaan. Maar in algemene zin was de Weense (theater)cultuur leidend. Ben Albach schrijft hier in 1957 het volgende over: 'De traditie en de deftige stabiliteit van buitenlandse instellingen als de Comédie Française en het Burgtheater hebben de oprichters van het huidige gebouw voor ogen gestaan.'¹³³ Ook werd Louis Bouwmeester in 1921, als enige niet-duitsstalige toneelspeler tot die tijd, gevraagd in het Weense Burgtheater zijn Shylock vertolking te tonen aan het Weense publiek dat massaal was toegestroomd. De toneelspeler kreeg uit de handen van de burgemeester het erediploma van de stad.¹³⁴ Hiermee is de band bevestigd die Louis Bouwmeester had met het Burgtheater in Wenen. De status die toneelspelers van het Burgtheater op dat moment hadden, werd ook door Bouwmeester bereikt. Wellicht is dit een inspiratiebron geweest voor de Stad Amsterdam om de uitvaart in 1925 op een gelijke manier uit te voeren.

Twee onderdelen van de Trauerfeier in Wenen ondersteunen de gedachte dat het afscheid van Nederlandse toneelspelers hierdoor is geïnspireerd.

Ten eerste de ommegang die met de baar wordt gemaakt rond het Burgtheater. Dit zien we terug bij de eerder genoemde uitvaarten van Frits Bouwmeester in 1906 en het echtpaar Lobo-Braakensiek in 1926. In Nederland is dit gebruik in een andere vorm terug te zien. L. Huizinga zegt over begrafenisstoeten in het algemeen het volgende: 'Als de stoet op een bepaald punt was, meestal in het zicht van de kerk, werden de klokken geluid. Na aankomst werd in enkele plaatsen driemaal rond de begraafplaats gelopen: in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.'¹³⁵ In het Burgtheater gebeurde dit eerder ook driemaal, maar dit is in de loop van de tijd teruggebracht naar eenmaal. Hierbij is het gebruik seculier geworden, waarbij de dode afscheid neemt van het gebouw dat hem/haar dierbaar was.

¹³³ Albach, 1957: 8

¹³⁴ Koster, 1973: 205-206

¹³⁵ Huizinga, <<https://www.geheugenvandrenthe.nl/begrafenisgebruiken>>

En ten tweede het gebruik van de hal, niet de zaal, van dit seculiere gebouw als plek om een semi-publiek afscheid te organiseren van een gevierd acteur. Hiermee wordt nog meer naar de openbaarheid gezocht in plaats van naar de meer intieme plek van de zaal in het gebouw. Bij de uitvaarten van Louis Bouwmeester en zijn zus is het gebouw niet alleen een mooie plek om de uitvaart te beginnen, maar is het juist ook het huis waar ze vele rollen hebben gespeeld. De band hiermee komt tot uiting door het portret van Louis als Shylock dat bij de kist wordt geplaatst en de wens van Theo om in het kostuum van een van haar glansrollen te worden begraven. De actrice én een van haar personages komen na de dood terug in het theater en roepen hiermee niet alleen herinneringen op aan Theo Mann-Bouwmeester, de actrice, maar ook aan het personage, de tekst en wellicht aan eerdere uitvoeringen. Hierbij is het van belang dat al deze facetten terugkeren in de Stadsschouwburg Amsterdam waar de toneelspeelster vele rollen heeft gespeeld en grote triomfen heeft gevierd. Aangezien ze deze schouwburg ook in haar laatste wil heeft laten opnemen als startlocatie van de uitvaart, moet ze het als tweede huis hebben ervaren. Gezien het feit dat ook vele andere toneelspelers hun gehele carrière terugkwamen op deze plek, zal deze verbondenheid een rol spelen in het uitvaartritueel.

In dit huis worden de toneelspeelster Theo Bouwmeester en het personage Marguerite Gauthier in de ogen van het aanwezige publiek verenigd na haar overlijden.

Theaterwetenschapper Marvin Carlson reserveert hier de term 'ghosting' voor en beschrijft dit als volgt:

The clearest and most straightforward type of theatrical recycling occurs when we recognize onstage an actor, a costume, or a property that we have seen before in another context, even a nontheatrical context, as in the personal "celebrity" of an acquaintance or a family member. Yet, as we noted in the case of the actor, a kind of haunting can be based on celebrity alone, when the audience has never before seen the person involved but brings to the theatre a strong image based upon reputation.¹³⁶

¹³⁶ Carlson, 2006: 135

Het theater is volgens Carlson een 'haunted house' en het dode lichaam van de actrice in de rol van een van haar mooiste personages versterkt dit beeld verder. Het portret van Louis Bouwmeester dat bij zijn kist te zien was, hangt in 2018 nog in de Stadsschouwburg Amsterdam, waardoor dit 'haunted-zijn' telkens bevestigd wordt.

Het openbare facet van de uitvaarten is in dit opzicht interessant. De aandacht voor de gebeurtenissen rondom de dood van Louis Bouwmeester, de toestroom van het publiek tijdens de uitvaart en de grote hoeveelheid gedetailleerde beschrijvingen in de kranten achteraf laten zien hoe Nederland afscheid nam van een beroemdheid. Die massaliteit is eerder niet terug te vinden en laat zien dat het uitvaartritueel verandert. Waar in de negentiende eeuw de toneelspelers als onderdeel van een grotere groep werden begraven, stijgen de toneelspelers vanaf Louis Bouwmeester boven de menigte uit. Het publiek is onderdeel geworden van de liminale fase van het ritueel (tijdens de defilés bijvoorbeeld). De schouwburg (met de Stadsschouwburg Amsterdam als belangrijkste representant) krijgt in de periode na 1925 een rol in de uitvaarten van toneelspelers, maar dit betekent niet dat de organisatie van het ritueel ook bij de schouwburg ligt. Hier is geen bewijs voor te vinden in de archieven van bijvoorbeeld de Stadsschouwburg. Toch is wel duidelijk dat het voor sommige acteurs belangrijk is dat de Stadsschouwburg een rol speelt en dat er ook vanuit wordt gegaan dat dit gebouw de plek is waar het afscheid begint. Theo Mann-Bouwmeester heeft zelfs in haar laatste wil laten opnemen dat de Stadsschouwburg niet zwart wordt ingericht en dat de vlaggen niet halfstok worden gehangen. Daarnaast geeft ze aan dat de stoet halt moet houden voor het Hirschgebouw, een warenhuis op het Leidseplein.¹³⁷ Het feit dat er bij het opstellen van haar testament al vanuit werd gegaan dat de Stadsschouwburg als locatie zou worden gebruikt, laat zien dat dit gebruikelijk was geworden voor toneelspelers van dat moment, maar het geeft geen antwoord op de vraag wie de opdracht heeft gegeven, of dat er juist een traditie is ontstaan die logischerwijs werd herhaald. Met vierendertig vergelijkbare uitvaarten vanaf Louis Bouwmeester in 1925 tot en met Fien de la Mar in 1965 zou de stelling dat het ritueel gemeengoed is geworden, kunnen worden onderbouwd.

In de archieven van de Nederlandse Tooneelkunstenaars Vereeniging is weinig informatie te vinden over de rol van deze vereniging van toneelspelers. In een jaarverslag schrijft de

¹³⁷ Algemeen Handelsblad, 19 april 1939, 9

vereniging over haar rol bij de uitvaart van het echtpaar Lobo-Braakensiek: 'Het bestuur der N.T.K.V. nam op verzoek van de familie de regeling van de begrafenis op zich voor het echtpaar Lobo-Braakensiek, dat bij het spoorwegongeluk, bij de Vink zoo tragisch om het leven kwam.'¹³⁸ Bij andere uitvaarten, zoals Louis Saalborn (1891 – 1957), Eduard Verkade (1878 – 1961) en Louis van Gasteren zijn enkel de kosten van een bloemstuk terug te vinden in de kasboeken van de vereniging. In een van de jaarverslagen is terug te lezen dat de vereniging ook de uitvaart van Fien de la Mar organiseerde in 1965 'toen daarvoor in aanmerking komende nabestaanden niet aanwezig bleken.'¹³⁹

Hoewel er dus geen vaste protocollen waren om toneelspelers te begraven en de rol van de familie leidend lijkt te zijn is het opmerkelijk dat een grote groep toneelspelers, of hun nabestaanden, kozen voor dezelfde structuur als bij het afscheid van Louis Bouwmeester. De uitvaarten van Theo Bouwmeester, het echtpaar Lobo-Braakensiek en Esther de Boer-van Rijk zijn voorbeelden van deze periode, waarbij meer nadruk is komen te liggen op de liminale fase van het ritueel. De laatste tocht van de toneelspeler langs het theater, de collega's, het publiek en op sommige momenten ook de personages of rollen wordt door de media voor iedereen zichtbaar. De acteur en zijn kunst staan centraal terwijl tegelijkertijd, zoals eerder beschreven, vanaf de jaren twintig tot en met de jaren vijftig van de twintigste eeuw een sobere uitvaartcultuur heerst in Nederland. De status van de toneelspelers is in deze periode dusdanig veranderd dat zij na de dood met eigen rites, enigszins vergelijkbaar met staatslieden en leden van de Koninklijke Familie, worden geëerd. Ook de postliminale rites, die in de negentiende eeuw al te zien zijn, worden voortgezet door de schriftelijke herdenkingen na de uitvaart van Louis Bouwmeester en de wens om het dodenmasker van Theo Bouwmeester een plek te geven in de Stadsschouwburg Amsterdam. Tevens kenmerkt deze periode zich door de uitgebreide berichtgeving over de liminale fase, waarin creativiteit uiting geeft aan het afscheid en de zoektocht naar een nieuwe samenhang van de bestaanden.

¹³⁸ Het archief van de N.K.T.V. (later N.V.T) bevindt zich in het Instituut voor Sociale Geschiedenis en is niet geïndexeerd.

¹³⁹ idem

7. Veranderende uitvaartrituelen bij toneelspelers vanaf tweede helft van de jaren 1960

Het rouwritueel bij het overlijden van vele toneelspelers na Louis Bouwmeester kent een gelijke structuur. De Stadsschouwburg Amsterdam of een ander theater is de plek waar de uitvaartdienst begint en deze wordt ingericht voor een defilé. Collega's fungeren als slippendragers of dodenwacht en het heeft een groot publiek karakter. Na de Tweede Wereldoorlog wordt deze traditie nog enige tijd voortgezet, maar vanaf 1965 verdwijnt dit gebruik grotendeels. Het afscheid van bekende acteurs zoals Max Croiset, Mary Dresselhuys en Ellen Vogel is eerder vergelijkbaar met uitvaarten van niet-bekende Nederlanders dan met hun voorgangers.

Rouw in de twintigste eeuw

Rouw in Nederland wordt in de loop van de twintigste eeuw op vele manieren geuit. Door de secularisering en opkomst van andere geloven dan het christelijke, verandert de uitvaartbranche. De graf- en uitvaartcultuur ten tijde van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog laten zien dat functionaliteit en soberheid de boventoon voerden. 'Zelfs bij de opschriften leek men een persoonlijke noot te willen vermijden; zelden een boodschap van persoonlijke of wereldbeschouwelijke aard, maar doorgaans een droge vermelding van naam en jaartallen.'¹⁴⁰ Toch worden in deze jaren (tot en met 1964) nog 15 toneelspelers met dezelfde eer begraven als hun collega's voor de oorlog, dat wil zeggen met een chapelle ardente in de Stadsschouwburg Amsterdam, waarbij het publiek afscheid kon nemen. Dit doet vermoeden dat deze traditie nog actueel was en waardevol.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw veranderen veel rituelen in de algemene uitvaartcultuur in Nederland. Rituelen krijgen minder waarde, of worden heruitgevonden. Deskundigen op het gebied van rouwverwerking in Nederland Meike Heessels en Eric Venbrux schrijven hierover: 'Veel mensen zijn niet per definitie minder religieus geworden. Wel geven ze hun religiositeit op een andere manier vorm.'¹⁴¹ De persoonlijkheid van de overledene krijgt meer aandacht naarmate het religieuze aspect naar de achtergrond raakt. Het is immers niet God meer die centraal staat, maar de overledene zelf. De biografie van

¹⁴⁰ Kurpershoek, e.a., 1994: 27

¹⁴¹ Venbrux, 2008: 138

een overleden persoon speelt tijdens dodenriten dan ook een grotere rol. Dit komt niet alleen tot uiting tijdens de uitvaart maar ook daarna. 'Het biografisch element komt ook terug op begraafplaatsen en crematoriumterreinen, waar niet alleen afbeeldingen van de overledenen geplaatst worden, maar ook aandacht wordt geschonken aan hun hobby's.'¹⁴² Het individualisme dat in de jaren 1980 een vlucht heeft genomen is duidelijk terug te vinden in de laatste periode van uitvaarten van toneelspelers in Nederland die hier wordt beschreven. Bij de ontkerkelijking loopt de theaterwereld voor op andere groepen in de samenleving en hoewel steeds meer acteurs kiezen voor een niet openbare uitvaart, is het massale afscheid en massarouw nog aanwezig. Dat de ontkerkelijking bij toneelspelers al vroeger dan bij andere groepen zichtbaar is, komt ook tot uiting in de grote hoeveelheid uitvaarten van toneelspelers waar geen religieuze dienst aan verbonden was. Dat een theater als plek dient voor een uitvaart wordt in eerdere periodes als logisch ervaren doordat het een huis was voor de overledenen. Het gebruik van een openbaar gebouw als plek waar de uitvaart aanvangt is dan ook vernieuwend in Nederland. Maar het theater wordt van 'huis van toneelspelers' ook steeds meer een publiek gebouw voor iedereen. Hier wordt later dieper op in gegaan.

Rika Hopper, Ko van Dijk jr. en Ank van der Moer

Vanaf de jaren 1960 worden bekende toneelspelers en theatermakers, zoals Ko Arnoldi (1883 – 1964), Cor van der Lugt Melsert (1882 – 1969), Sara Heyblom (1892 – 1990) en Leen Jongewaard (1927 – 1996) in stilte begraven of gecremeerd. De grootse uitvaarten met openbare defilés zijn niet gebruikelijk meer. Hiermee wordt ook de rol van collega toneelspelers bij een uitvaart anders. Het publiek zag de toneelwereld afscheid nemen van de overleden vakbroeder, waarbij de familie (hoewel familie regelmatig ook collega's waren) een tweede plaats kreeg. Bij de overgang naar intieme, niet openbare uitvaarten verschuift dit.

Enkele uitzonderingen in deze periode zijn interessant om nader te onderzoeken. De begrafenis van Rika Hopper, die zelf vele malen als slippendrager bij andere toneelspelers fungeerde en in het onderzoek veel is genoemd bij andere uitvaarten, is in 1964 nog vanuit de Stadsschouwburg Amsterdam georganiseerd. Hier wordt een chapelle ardente ingericht

¹⁴² Venbrux, 2008: 145

waar op de dag van de uitvaart een half uur langs de baar kan worden gedefileerd door collega's en het publiek.¹⁴³ Hierna worden enkele toespraken gehouden, waarna de stoet (afbeelding 8) zich begeeft naar de Nieuwe Oosterbegraafplaats. De rouwstoet houdt op vijf plekken stil, waaronder voor het Rika Hoppertheater (nu Desmet Studio's, DPI). Hier werden bloemenkransen aan de koets gebonden.¹⁴⁴ Rika Hopper is de laatste toneelspeler in een reeks collega's die vanuit de Stadsschouwburg is begraven.

Na Rika Hopper worden alleen Ko van Dijk jr. in 1978 en Ank van der Moer (afbeelding 9) in 1983 nog op dezelfde wijze begraven. Ko van Dijk jr. wordt opgebaard in een foyer van de Koninklijke Schouwburg te Den Haag, waar onder andere de acteurs Paul van Gorcum, Eric Vos, Eric Schneider en Sacco van der Made de dodenwacht betrekken.¹⁴⁵ Opvallend is dat de kranten direct na de dood van Ko van Dijk jr. beginnen met de herdenking van de acteur. De aankondiging van de uitvaart wordt slechts als laatste noot toegevoegd aan een groot artikel dat bijvoorbeeld dagblad *Trouw* schrijft over het overlijden: 'Ko van Dijk wordt donderdagmiddag begraven op de algemene begraafplaats Westduin in Loosduinen (Den Haag). Zijn stoffelijk overschot zal die dag van tien tot één uur opgebaard zijn in de Koninklijke Schouwburg in Den Haag.'¹⁴⁶ Ook bij de bekendmaking van de dood van Ank van der Moer is dit het geval. *De Telegraaf* schrijft op 29 maart 1983 op de voorpagina over de plotselinge dood van deze toneelspeelster en verwijst naar een artikel verderop in de krant waarin haar leven wordt beschreven.¹⁴⁷ De aankondiging van de uitvaart wordt door de familie gedaan door een rouwadvertentie in *De Volkskrant*. Daarin wordt vermeld dat afscheid kan worden genomen in het rouwcentrum en op de dag van de crematie in de Stadsschouwburg van Amsterdam.¹⁴⁸ Enkel *Het Parool* kondigt de uitvaart in een klein artikel aan en schrijft:

De rouwplechtigheid voor de maandag onverwacht gestorven actrice Ank van der Moer (71) lijkt vrijdag een (toneel-)historische gebeurtenis te worden. Zij zal - voorafgaand aan de crematie in Velsen om half drie - worden opgebaard in de

¹⁴³ De Waarheid, 3 januari 1964, 3

¹⁴⁴ De Telegraaf, 07 januari 1964, 9

¹⁴⁵ Het Vrije Volk, 11 mei 1978, 9

¹⁴⁶ Trouw, 8 mei 1978, 6

¹⁴⁷ De Telegraaf, 29 maart 1983, 1

¹⁴⁸ De Volkskrant, 30 maart 1983, 10

Stadsschouwburg van Amsterdam (11.30--13.00 uur). Hierbij zal door verschillende acteurs en actrices de erewacht worden betrokken. Het publiek kan langs de baar trekken.¹⁴⁹

De gedetailleerde berichten die vierenveertig jaar eerder verschijnen rondom de dood van Theo Mann-Bouwmeester blijven nu in de kranten achterwege. Waarschijnlijk zullen andere mediakanalen de berichtgeving hebben overgenomen, maar dit is lastig te verifiëren en vereist nader onderzoek. De beschrijvingen van de uitvaart achteraf zijn summier.

‘Vanochtend lag Ank van der Moer, die 71 jaar werd, opgebaard in de Stadsschouwburg van Amsterdam, waar “de Koningin van het Leidseplein” in een carrière van meer dan een halve eeuw zulke successen heeft gevierd. Er was een dodenwacht, waarvoor 26 collega’s elkaar om het kwartier aflossen’, zo schrijft *Het Vrije Volk*.¹⁵⁰ Ank van der Moer heeft veel collega’s als slippendrager de laatste eer bewezen en nu doen haar collega’s dit voor haar. Dat deze publieke uitvaart een uitzondering is in de jaren 1980 wordt door *De Telegraaf* kort op de voorpagina aangehaald: ‘De laatste keer dat een overleden toneelkunstenaar vanuit de Stadsschouwburg ten grave werd gedragen, was in 1964, toen voor Rika Hopper dit eregebaar werd gemaakt.’¹⁵¹ Er zijn bij Ank van der Moer geen vermeldingen te vinden van herdenkingen of eerbetoon na de uitvaart. *Het Parool* doet na de uitvaart van Ko van Dijk jr. wel een aankondiging van een herdenkingsprogramma van de Amsterdamse Stadsschouwburg, waarbij op zes middagen filmbeelden van de toneelspeler worden vertoond in de rotonde die gratis toegankelijk zijn.¹⁵² Ook worden televisiegesprekken opnieuw uitgezonden in de periode na zijn dood en later in het jaar 1978 wordt een herdenkingspenning verkocht met zijn beeltenis.¹⁵³ Herdenkingen of lofredes die in eerdere eeuwen werden gepubliceerd zijn bij de uitvaarten van Ko van Dijk jr. en Ank van der Moer niet terug te vinden.

Toneeluitvaarten na Ank van der Moer

Na een aantal decennia waarin soberheid en somberheid bij de rouw in Nederland de

¹⁴⁹ Het Parool, 30 maart 1983, 1

¹⁵⁰ Het Vrije Volk, 1 april 1983, 3

¹⁵¹ De Telegraaf, 2 april 1983, 1

¹⁵² Het Parool, 11 mei 1978, 5

¹⁵³ Het Parool, 10 juli 1978, 6

boventoon voerden, komt daar in de jaren 1990 in Amsterdam verandering in. Door de AIDS-epidemie overlijden jonge homoseksuele mannen die hun eigen dood en uitvaart vormgeven. 'Een hecht netwerk van andere hiv-geïnfecteerden, vrienden en familie was vaak betrokken bij de dood van een patiënt met aids – een natuurlijke dood of een dood als gevolg van euthanasie, waarvoor bijna een kwart van de Nederlandse aidspatiënten in de jaren tachtig koos. Het overlijden kon dan feestelijk gaan of juist heel plechtig,' schrijft Mariëlle Hageman in het *Historisch Nieuwsblad*.¹⁵⁴ Het gebruik van rituelen die eerder waren voorgeschreven door de christelijke kerken, veranderen of worden op een eigen wijze ingezet. Hageman zegt hier onder andere over: 'Rouwadvertenties gingen vergezeld van opvallende foto's, de rouwkaarten waren kleurrijk, de kist vaak ook.'¹⁵⁵ De acteur Gerard Thoolen (1943 – 1996) overlijdt in 1996 door de ziekte AIDS. De acteur staat nog midden in het leven en werk als hij deze ziekte krijgt en bij zijn dood berichten verschillende media hier over. De trend waarbij de kranten het overlijden vermelden als onderdeel van een uitgebreide biografie heeft zich voortgezet. Het herdenken begint dus al bij de aankondiging van de dood. Maar ook de uitvaart van Gerard Thoolen wordt uitgebreid beschreven. De overledene wordt door collega's van het Werktheater naar De Duif, oecumenische kerk aan de Prinsengracht, gedragen en na een dienst wordt hij naar Zorgvlied gereden. 'Zorgvlied baadt in de zachte, goudkleurige herfstzon. De opkomst is indrukwekkend, de fine fleur van acterend, filmend of anderszins artistiek Amsterdam komt zijn opwachting maken,' aldus Het Parool.¹⁵⁶ Dat de rituelen veranderen door de AIDS-epidemie blijkt ook uit een bericht in het *Eindhovens Dagblad* op 21 oktober 1996, waar uitvaartvereniging PCU Eindhoven haar honderdjarig jubileum viert met een historische optocht van rouwvoertuigen en een medewerker vertelt: "'Wij hebben er twee en die worden in het hele land gebruikt. In de Oldsmobile die hier meerijdt, is vorige week nog het stoffelijk overschot van acteur Gerard Thoolen vervoerd. Er komt meer belangstelling voor witte lijkauto's. Vooral jongeren, jonge moeders en mensen die aan aids zijn gestorven worden er vaak in vervoerd.'¹⁵⁷ Uitvaarten worden uitbundiger en meer gericht op 'hoe de overledene het zou hebben gewild' en toneelspelers vormen hierop geen uitzondering. Waar de bekendheid eerder in de twintigste eeuw een openbare uitvaart betekende, waar de samenleving in meedeed, kiezen

¹⁵⁴ Hageman in *Historisch Nieuwsblad*, 2018

¹⁵⁵ Hageman in *Historisch Nieuwsblad*, 2018

¹⁵⁶ Het Parool, 18 oktober 1996, 9

¹⁵⁷ *Eindhovens Dagblad*, 21 oktober 1996

toneelspelers of nabestaanden nu voor een persoonlijke uitvaart. Collega's blijven hierbij een grote rol spelen en de openbaarheid wordt soms nog opgezocht. Jos Brink (1942 – 2007) en Ramses Shaffy (1933 – 2009, afbeelding 10) worden in het voorportaal van Koninklijk Theater Carré in Amsterdam opgebaard waar vele bewonderaars afscheid komen nemen en ook bij de uitvaart van John Kraaijkamp wordt gekozen voor een defilé in een theater, namelijk het De la Mar Theater in Amsterdam. Hier vindt ook een dienst plaats. Toch moet worden vermeld dat deze acteurs vooral bekend waren door ander werk dan het toneelwerk in de strikte zin van het woord. Veel betrof televisiewerk en andere theatervormen, zoals musical en cabaret. Hierdoor waren de theaters waarin ze werden opgebaard in mindere mate een 'thuis' zoals de Stadsschouwburg dit was voor Ank van der Moer of eerder Esther de Boer – van Rijk en Theo Mann-Bouwmeester.

Mary Dresselhuys (1907 – 2004), Joop Admiraal (1937 – 2006), Ton Lutz (1919 – 2009), Ellen Vogel en Kitty Courbois worden allen begraven zonder massale aandacht van het publiek. Er wordt wel aandacht besteed door verschillende media, maar het grote afscheid is blijkbaar niet meer gewenst en blijft uit.

Massarouw en heldenverering

Toch is heldenverering niet verdwenen. Ook in de tweede helft van de twintigste eeuw worden beroemde artiesten, en een bredere groep van Bekende Nederlanders, vereerd door het publiek. De beroemde en geliefde toneelspeler van deze tijd is niet meer bekend van het toneelwerk, maar van optredens op televisie of in film. Andere artiesten hebben vaak een grotere bekendheid en er zijn dan ook een aantal voorbeelden van uitvaarten te noemen waar massaal afscheid werd genomen, zoals bij de volkszanger André Hazes (1951 – 2004) in 2004 in de Arena. Jochen van Barchot schrijft hier op de voorpagina van *De Volkskrant* over:

Het werd 's avonds een massaal eerbetoon, droevig en feestelijk tegelijk. Op de middenstip stond de met rozen versierde kist van de vorige week op 53-jarige leeftijd overleden Hazes, omringd door bloemen, familie en vrienden van de volkszanger. Op de tribune zaten 40.000 fans van alle leeftijden, velen in stemmig zwart met sjaaltjes en aanstekers.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Volkskrant, 28 september 2004, 1

Ook de uitvaart van de in 2002 vermoorde politicus Pim Fortuyn (1948 – 2002) wordt door het grote publiek gedragen. Bert Wagendorp schrijft in *De Volkskrant*: ‘Er wordt donderdag, als ongeveer twintigduizend mensen langs Fortuyns baar trekken, door sommigen alles in het werk gesteld het verdriet zo openbaar mogelijk te uiten.’¹⁵⁹ Wagendorp legt in dit artikel verbanden met de massale (eigenlijk mondiale) rouw na de dood van Diana, Prinses van Wales (1961 – 1997) in 1997. De oorzaak van de dood van beiden wordt door een gedeelte van het publiek gelegd bij de media en bij het (politieke) establishment. De massaliteit van de rouw bij deze bekende mensen lijkt een basis te hebben in de gedachte dat ze ‘van het volk waren’. Het publiek herkent zich en voelt zich aangesproken. Deze massale rouw om een bekend geworden persoon, waarbij herkenning en de projectie van het eigen verdriet een grote rol spelen, vindt de oorsprong bij de dood van prinses Diana. Deskundige op het gebied van populaire religiositeit prof. dr. Peter Jan Margry schrijft hier over: ‘niet alleen was deze publieke memorialisering van haar persoon opgewekt door verdriet en rouw, tegelijk was de publieke rouw een vorm van protestrouw, omdat koningin Elisabeth aanvankelijk geen officiële hofvrouw voor de *people’s Princess* afkondigde.’¹⁶⁰ De vergelijking van de rouw rondom voorgaande publieke figuren met de rouw na de dood van toneelspelers in de twintigste eeuw kan niet opgaan als men kijkt naar de oorzaak van de dood. Hazes, Fortuyn en Diana zijn vroeg gestorven, door ziekte, moord en een ongeval, terwijl de meeste toneelspelers zijn gestorven na een lang, vol leven. Het is daardoor minder dramatisch.

De schouwburg als huis van toneelspelers

Na de uitvaart van Ank van der Moer in 1983 wordt de Stadsschouwburg Amsterdam niet meer in het uitvaartritueel van toneelspelers gebruikt zoals dit gebeurde, en nog gebeurt, bij het Weense Burgtheater. De rotonde van het gebouw wordt niet meer ingericht als chapelle ardente. Wel wordt de Grote Zaal meerdere malen ingezet als ruimte van de afscheidsdienst zelf. Dit gebeurt onder andere bij (toneel)schrijver Harry Mulisch in 2010 en toneeldocent René Lobo (1940 – 2015) in 2015. Dat het gebouw ook een geschikte locatie is voor andere uitvaarten blijkt als zanger Bobby Farrell (1949 – 2010) in 2010 een laatste afscheid krijgt in de Grote Zaal. Het gebouw wordt van ‘toneelhuis’ steeds meer een openbaar gebouw met

¹⁵⁹ Volkskrant, 11 mei 2002

¹⁶⁰ Margry in Venbrux, 2008: 103

theatrale allure. Het afscheid van de plotseling overleden toneelspeler Jeroen Willems in 2012 vindt ook in de Grote Zaal plaats. Dit is eerder te vergelijken met de uitvaarten van bijvoorbeeld John Kraaijkamp vanuit het De La Martheater in 2011 dan met de eerdere traditie van het Weense Burgtheater. Maar ook hier kan het voor nabestaanden een troostende gedachte zijn dat de toneelspeler afscheid neemt van zijn huis en vice versa. Ook andere theaters worden enkel bij uitzondering gebruikt als plek waar het laatste afscheid van een toneelspeler wordt gehouden. De privé-omgeving van de overledene is belangrijker geworden dan het openbare afscheid.

Terugblik en analyse

Voor een aantal toneelspelers (of nabestaanden van deze toneelspelers) vanaf 1964 is het theater nog van belang bij de organisatie van hun uitvaart. Ko van Dijk jr., Ank van der Moer en later Ramses Shaffy en John Kraaijkamp krijgen een publiek afscheid, met defilé in het theater waar ze een grote band mee onderhielden. Ank van der Moer was vergroeid met haar werk, er bestond vrijwel geen onderscheid. Haar dochter Annemarie Oster zei hier in 1981 over: 'Ze is meer actrice dan moeder, maar dat neem ik haar niet kwalijk. Als je zoveel talent hebt als zij, dan moet je daarvoor kiezen.'¹⁶¹ Er is bij meer toneelspelers bekend dat het toneelleven groter en belangrijker was dan het huiselijke leven. De keuze van de nabestaanden van Ank van der Moer voor een openbare en massale uitvaart, het defilé in de Stadsschouwburg Amsterdam werd in de rouwadvertentie aangekondigd¹⁶², is dan ook niet opmerkelijk. Zo werd de mogelijkheid gegeven aan duizenden bewonderaars om afscheid te nemen van deze toneelspeelster. Maar evenmin als bij Ko van Dijk wordt in de kranten nog geschreven over herdenkingen die tussen het overlijden en de uitvaart plaatsvonden in de schouwburg. Het is aannemelijk dat deze wel hebben plaatsgevonden, maar dat het niet relevant genoeg was voor het grote publiek om dit in de dagbladen te vermelden. Hierdoor is ook te zien dat de aandacht voor toneelspelers en hun dood afneemt en dat de privésfeer bij het afscheid van een toneelspeler belangrijker wordt dan het openbare leven.

De liminale fase, het afstand nemen van het leven door de toneelspeler en de groep om hem heen, wordt dan ook niet meer benoemd. De 'in memoriam' daarentegen wordt steeds

¹⁶¹ Theater Instituut Nederland

<<http://www.eenlevenlangtheater.nl/Ank%20van%20der%20Moer/Biografie/Huwelijken%20en%20moederschap>>

¹⁶² NRC Handelsblad, 30 maart 1983, 10

belangrijker. De aankondiging van de dood en de herinnering aan het leven worden aan elkaar verbonden, waar dit eerder in de twintigste eeuw als losse, elkaar opvolgende gebeurtenissen kan worden gezien. Dit betekent dat rites uit de postliminale fase voor het publiek al direct na de dood starten, tegelijkertijd met de preliminale fase. Veel krantenberichten combineren de berichtgeving over de dood met de herdenking van het leven en werk. Voor de kleinere groep rondom de toneelspeler zal dit in veel mindere mate gelden.

Terwijl de uitvaarten van toneelspelers opgaan in de Nederlandse trend waarbij het individu centraal staat en het rouwritueel een persoonlijk en kort karakter kent, is tegelijkertijd een andere trend te zien in de Nederlandse maatschappij. Zoals eerder beschreven is in West-Europa de dood in de negentiende eeuw van het midden van de gemeenschap letterlijk verbannen naar de randen. Begraafplaatsen kwamen aan de rand van dorp of stad te liggen en de rouwperiodes met verschillende rites waren van minder lange duur. Maar rouw blijft een essentieel onderdeel van het leven en de rite de passage is bij het afscheid van een bekend persoon zichtbaar. De liminale fase is hierbij de fase die volgt op het sterven zelf (en de rites die daar worden gebruikt) en gaat vooraf aan de fase waar de deelnemers teruggaan naar het 'gewone' leven. In deze fase blijft volgens Victor Turner bij de deelnemers enkel *communitas* over. 'Essentially, *communitas* is a relationship between concrete, historical, idiosyncratic individuals.'¹⁶³ De regels die normaal gelden hebben in deze periode geen waarde en er wordt gezocht naar onderlinge verbanden om met elkaar deze periode door te komen. Deze periode kent geen strikte regels, omdat elk afscheid anders is. Toch zoekt men in die periode naar rites om vorm te geven aan het gevoel. Ronald Grimes onderschrijft het belang van rituelen rondom de dood voor de kringen in de samenleving rondom de overledene. 'For the larger society, death rites are a patch stitched across a rip in the social fabric. Such ceremonies assert social control, reestablish equilibrium, and display social, economic, and political status.'¹⁶⁴ Het afscheid van toneelspelers zoals Louis Bouwmeester en Esther de Boer – van Rijk aan het begin van de twintigste eeuw is een afscheid van een bekende in de samenleving. De samenleving toonde respect aan de overledene en was onderdeel van het uitvaartritueel. Ook collega's speelden een grote rol als onderdeel van die samenleving. Als later in de twintigste eeuw het individualisme groter wordt en het laatste

¹⁶³ Turner, 1997: 131

¹⁶⁴ Grimes, 2000: 237

afscheid minder publiek en daardoor minder zichtbaar wordt, blijft de behoefte aan rouw bestaan. Door massamedia worden buitenstaanders onderdeel van het afscheidsritueel van bekende overledenen, zonder diegene gekend te hebben. Het eigen verdriet kan worden gevoeld door het zien van verdriet dat anderen hebben om een persoon die door de media dichtbij werd gebracht. Grimes zegt over de kracht van televisie na de dood van Diana, prinses van Wales: 'So it was obvious that not only did Diana make us weep, but that the media made us weep as well.'¹⁶⁵

Rites en gebruiken die eerder in de twintigste eeuw gebruikt worden bij uitvaarten ziet men nu op een andere manier terugkomen. Bij het afscheid van dhr. en mevr. Lobo-Braakensiek in 1926 strooien collega's bloembladeren op de kisten, wanneer deze rond de schouwburg wordt gedragen (zie afbeelding 5). Bij het afscheid van politicus Pim Fortuyn in 2002 worden bloemen op de rouwauto gestrooid. Nu zijn het geen collega's meer die dit doen, maar neemt het publiek op deze manier afscheid van de politicus (zie afbeelding 11). Ook wordt hier geapplaudisseerd door de aanwezigen. Dit teken van erkenning en dankbaarheid is eerder niet terug te vinden bij toneelspelers, maar over het tonen van respect door het grote publiek wordt wel geschreven, zoals bij de uitvaart van Esther de Boer- van Rijk: 'vele duizenden zagen den stoet voorbijtrekken; men neeg het hoofd in diepe eerbied en dankbaarheid. Een laatste hulde en afscheid van grooten eenvoud en juist daarom treffend, ontroerend.'¹⁶⁶ De stilte van de dood maakt plaats voor het applaus voor het leven. En dit applaus wordt door een grote groep mensen gezamenlijk uitgevoerd. De uitvaart wordt daarmee vele malen groter dan het afscheid als samenlevende groep van een van de groepsleden. Het persoonlijke afscheid als onderdeel van een groep verandert in een massaal afscheid door een groep. Grimes gaat zelfs verder door te zeggen: 'Diana was not necessarily the only object of our keening, but she – rather, her funeral – was its occasion.'¹⁶⁷

Daarmee wordt de kern geraakt van massale rouwverwerking; de overledene is niet enkel meer het subject, maar het is de gelegenheid geworden om verdriet te tonen. Grimes ziet de afstand tussen leven en dood steeds groter worden en over deze ontwikkeling is hij niet

¹⁶⁵ Grimes, 2000: 276

¹⁶⁶ De Indische Courant, 18 september 1937, 5

¹⁶⁷ Grimes, 2000: 277

positief. 'We are in dire need of doing hands-on work – at the very least, washing, dressing, and burying, perhaps also coffin building and grave rending. Otherwise, death itself becomes ethereal and abstract, prolonging grief and severing our felt connections with the earth in which they rest or with the sky in which they float as particles. As long as we pay funeral directors to shield us from the smells, touch, and sight of death, there is little hope that the so-called final passage will be any more than an exercise in decorum.'¹⁶⁸ Wanneer de loodgieter en de waarzegger, het praktische en mystieke gedeelte van de dood en de rouwverwerking niet meer in voldoende mate aanwezig zijn, komt de mens verder af te staan van de dood. Rouwverwerking wordt hierdoor bemoeilijkt. Hier lijkt een basis te liggen voor de massale aandacht die er is wanneer bekende voorbeeldfiguren overlijden. Daarnaast is het protestelement van groot belang. De *people's Princess* bewoog zich in de hoogste kringen van Groot-Brittannië en de wereld, maar zette zich hier ook tegen af. Het publiek kon zich in Diana herkennen, waardoor het ook leek alsof ze haar konden begrijpen. De tragische dood bleek een dramatisch hoogtepunt te zijn in deze herkenning.

De rol die bekende mensen krijgen toebedeeld in de twintigste en eenentwintigste eeuw zorgt er voor dat ook de uitvaart van belang is voor een groot publiek. De fases van het ritueel volgen zich op en de liminale fase en postliminale fase zijn zichtbaar voor de gehele samenleving. Dit is in groot contrast met het laatste afscheid van Nederlandse toneelspelers. Massarouw is niet van toepassing bij deze groep en het herdenken van toneelspelers zoals Ko van Dijk jr. en Ank van der Moer begint direct bij de berichtgeving van de dood. En bij vele andere toneelspelers is er nog wel berichtgeving rondom het overlijden, maar wordt de overledene in eigen kring begraven of gecremeerd. Wat dit lijkt te zeggen is dat de rol van toneelspelers in de maatschappij is veranderd. Je zou ook kunnen zeggen: uitgespeeld.

¹⁶⁸ Grimes, 2000: 281

8. Conclusie

De uitspraak 'niets is dooier dan een dood acteur'¹⁶⁹ fladderde de afgelopen maanden af en toe door mijn hoofd. Zo vaak wordt gezegd dat schrijvers en schilders verder leven in hun kunstwerken, maar dat de kunst van toneelspelers ophoudt te bestaan wanneer niet meer wordt gespeeld. Het doek valt en het spel is uit.

In dit onderzoek heb ik een beeld geschetst van het laatste afscheid, of het laatste optreden, van verschillende generaties toneelspelers in Nederland. Ik heb dit in de context geplaatst van rouwrituelen in de Nederlandse samenleving in de afgelopen eeuwen en ik heb onderzocht hoe de uitvaarten werden georganiseerd en waar de inspiratie werd opgedaan.

Het intensieve archiefonderzoek leverde een lijst van bijna 160 toneelspelers op, waarover in meerdere of mindere mate informatie beschikbaar was met betrekking tot rituelen rondom het overlijden.

Het afscheid van toneelspelers, specifiek van beroemde toneelspelers, geeft een goed zicht op de rol van toneel in de Nederlandse samenleving en op een maatschappijbrede verandering met betrekking tot de omgang met de dood. Waar de dood in de Middeleeuwen in het dagelijks leven veel voorkwam en een centrale rol had in het bestaan, verandert dit in de eeuwen erna. De dood wordt onder invloed van de Reformatie eerst buiten de kerk en in de achttiende eeuw letterlijk buiten de gemeenschap geplaatst. In de negentiende eeuw wordt de zorg in de laatste levensfase steeds meer geprofessionaliseerd en in de twintigste eeuw is persoonlijke ontwikkeling en eigenheid belangrijker geworden. Ook bij de omgang met de dood is dit zichtbaar. De secularisatie, de AIDS-epidemie en komst van andere religies en levensovertuigingen in Nederland hebben een grote invloed gehad op rouwverwerking. In familiale omgeving wordt gerouwd om een dierbare en dit gebeurt met een bricolage aan rituelen. De bredere omgeving van een overledene, een dorpsgemeenschap of buurt, heeft een minder prominente rol in de rites rondom de dood.

Sinds de bouw van de eerste Nederlandse schouwburg aan het begin van de zeventiende eeuw hebben rouwrituelen van Nederlandse toneelspelers laten zien dat toneelspelers lange tijd een bijzondere groep vormden binnen de maatschappij. Deze rituelen zijn te verdelen in

¹⁶⁹ Ellen Vogel in de documentaire *De dingen die voorbijgaan*

drie tijdsvakken, waarbij moet worden opgemerkt dat ook binnen die tijdsvakken verschillen zichtbaar zijn.

De achttiende en negentiende eeuwse rouwrituelen rond de dood van toneelspelers kenmerken zich door de zichtbaarheid van de fases van de *rite de passage*. Familie, collega's nemen in een grotere context van de maatschappij afscheid van de overleden toneelspeler, vaak met een religieuze dienst. De postliminale fase vindt voor een gedeelte plaats in de schouwburg, door het uitspreken van lofredes of het maken van herdenkingsvoorstellingen na de uitvaart waar de toneelspeler wordt gerepresenteerd door de aanwezigheid van bijvoorbeeld een katafalk. Bekendheid van de toneelspeler begint hierbij een grotere rol te spelen.

Rond 1885 krijgt de schouwburg een functie in de rouwstoet en met het overlijden van Louis Bouwmeester start een nieuwe periode waarin een traditie ontstaat zoals bij het Weense Burgtheater. Naast de familie van de overleden toneelspeler hebben collega's een grote rol als slippendragers/dodenwacht en ook het publiek wordt deelgenoot van het ritueel. Aangekondigde defilés en toegangsbewijzen voor schouwburg en/of begraafplaats wijzen daar op. In deze liminale fase ontstaan nieuwe gebruiken en symbolen, zoals de chapelle ardente in de rotonde van de Stadsschouwburg Amsterdam, slippendragers die de overledene begeleiden en de representatie van de overledene tijdens deze fase door schilderijen of borstbeelden. De publieke uitvaarten vormen een contrast met de sobere uitvaartcultuur die in Nederland leidend is vanaf de jaren twintig tot en met de jaren vijftig van de twintigste eeuw.

Vanaf het midden van de jaren 1960 worden de uitvaarten en rites na de dood van toneelspelers meer privé. Dit is een tendens die ook elders gaande is, waarbij de zoektocht naar intimiteit tijdens dit laatste afscheid van belang wordt gevonden. De beroemdheid van toneelspelers neemt af ten opzichte van andere Bekende Nederlanders, waardoor de rol in de samenleving anders wordt.

De aanwezigheid van rites uit de preliminale-, liminale- en postliminale fase verandert gedurende de eerder aangegeven periodes. De publieke functie van de uitvaarten van toneelspelers lopen evenwijdig aan de roem van deze toneelspelers en de aandacht van het grote publiek. Ook is de behoefte van het publiek veranderd. Door de grotere afstand met de dood in de directe omgeving, wordt de dood van een bekend persoon een moment

waarop het eigen verdriet kan worden geuit. Door de massamedia lijken bekende mensen zoals Pim Fortuyn en Diana, prinses van Wales zeer vertrouwde figuren te zijn geworden, waardoor massale rouw is ontstaan.

Massarouw in Nederland is een interessant onderwerp voor verder onderzoek, evenals de herdenkingen in de massamedia met uitgebreide terugblikken op het leven en werk van de overledene. Ook zou onderzoek kunnen worden gedaan naar het theaterleven in Amsterdam, waarbij wordt gekeken naar de groepen (in de negentiende en twintigste eeuw) rondom het Leidseplein en die rondom het Rembrandtplein/Plantagebuurt. De aanleg van een database met belangrijke theatergezelschappen en hun leden zou verder onderzoek naar theaterleven in Nederland makkelijker maken.

De uitvaartrituelen van toneelspelers zijn, enkele uitzonderingen daargelaten, in de laatste jaren minder opvallend geworden en vormen geen aparte categorie meer in de Nederlandse uitvaartcultuur, zoals dit bij uitvaarten van het Koninklijk Huis nog wel het geval is. In de afgelopen eeuwen is de status van Amsterdam en van de Stadsschouwburg Amsterdam binnen de uitvaartcultuur van Nederlandse toneelspelers wel bijzonder geweest. Hoewel ook andere theaters een onderdeel hebben gevormd bij verschillende uitvaarten, is de Stadsschouwburg te herkennen als het middelpunt van het Nederlandse toneelleven. De jarenlange bespeling door vaste ensembles heeft er toe geleid dat veel toneelspelers de Stadsschouwburg (hebben) ervaren als hun tweede huis. De terugkeer naar dit huis na de dood van toneelspeler werd zichtbaar in achtereenvolgens de herdenkingsvoorstellingen, het opbaren van het lichaam en de representatie in de vorm van bustes en schilderijen. Nog steeds hangen de schilderijen van Ank van der Moer, Louis Bouwmeester en Andries Snoek in dit gebouw en worden hun namen genoemd. Het definitieve afscheid van de toneelspeler hoeft dus niet te betekenen dat zijn kunst vergeten wordt.

Het leven is eindig, zo ook deze scriptie.

Graag bedank ik mijn begeleider Rob van der Zalm voor zijn geduld en het creatieve meedenken maar bovenal voor de leuke gesprekken over dode toneelspelers.

En een bedankje aan mijn ouders die zo lief zijn geweest om alle taalfouten te zoeken.

9. Bijlagen

- Afbeeldingen

Afbeelding 2 Rouwstoet van Louis Bouwmeester verlaat Stadsschouwburg Amsterdam, 1925

Afbeelding 3
Rouwstoet van Louis
Bouwmeester op
Begraafplaats
Zorgvlied

Afbeelding 4 Trauerfeier van Gert Voss in Burgtheater Wenen, 2014

Afbeelding 5
Chapelle Ardente
Stadsschouwburg
Amsterdam voor dhr. en
mevr. Lobo-Braakensiek,
1926

Afbeelding 6 Collega's strooien bloemen op kisten dhr. en mevr. Lobo-Braakensiek, Stadsschouwburg Amsterdam, 1926

Afbeelding 7 Rouwstoet Esther de Boer-van Rijk op het Leidseplein Amsterdam, 1937

Afbeelding 8 Bloemenhulde voor Willem Royaards in de rotonde van Stadsschouwburg Amsterdam, 1929

Afbeelding 9 Rouwstoet Rika Hopper op het Leidseplein Amsterdam, 1964

Afbeelding 10 Rouwstoet Ank van der Moer verlaat Stadsschouwburg Amsterdam, 1984

Afbeelding 11 Ramses Shaffy opgebaard in Koninklijk Theater Carré Amsterdam, 2009

Afbeelding 12 Rouwstoet Pim Fortuyn, 2002

- Lijst verzamelde toneelspelers

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
1	1808	Helena Snoek	nee, herdenking				Herdenkingsvoorstelling in de ssba
2	1827	Johanna Ziesenis- Wattier	nee	Jacobskerk, Den Haag			Op een versierd jacht vervoerd van Voorburg naar Den Haag
3	1829	Andries Snoek	nee				SSBA opgenomen in de rouwstoet, stoet formeerde in de SSBA
4	1879	Jan Albregt	nee				SSBA opgenomen in de rouwstoet
5	1885	Marie Kleine- Gartman	nee				SSBA opgenomen in de rouwstoet
6	1892	Sophie de Vries	nee				
7	1895	Pierre Morin	nee				Opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
8	1897	Christine Stoetz	nee				Opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
9	1902	Wilhelmina Albregt- Engelman	nee				Rouwstoet langs andere theaters, niet de ssba
10	1903	Mevr. Andre- Meeuwissen	nee				Rouwstoet langs andere theaters, niet de ssba
11	1906	Frits Bouwmeester	nee	Overleden in Soerabaja, vanuit de schouwburg daar begraven	Chapelle Ardente		Wordt gesproken over een 'omweggang' om de schouwburg
12	1907	Louis Veltman	nee				Geen schouwburgen opgenomen in de rouwstoet
13	1907	Sophie Pauwels-Van Biene	nee				Opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
14	1911	Alexander Faassen	nee	Begraven op De Nieuwe Ooster			
15	1912	Louis van Westerhoven	nee	Direct vanuit Tolstraat Amsterdam met de trein naar Mainz om gecremeerd te worden			

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
16	1912	M.J. Wensman	nee				Opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
17	1912	Mari Ternooy Apel	nee				Rouwstoet langs andere theaters, niet de ssba
18	1913	Isouard van Lier	nee				Rouwstoet langs andere theaters, niet de ssba
19	1914	C. Te Mijtelaar- Grader	nee				Rouwstoet langs andere theaters, niet de ssba
20	1915	C.P. Bigot	waarschijnlijk niet	geen informatie			
21	1916	C.C. Schoonhoven	nee				SSBA nadrukkelijk niet opgenomen in de rouwstoet
22	1916	Anna Fuchs	nee				Opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
23	1917	Mevr. Ellenberger	nee	Aan het graf op de Ooster		Toespraken	
24	1917	Jan Holtrop	nee	Aan het graf op Zorgvlied			
25	1918	Cor Schulze	nee				Opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
26	1920	Jo de Jong- Wertwijn	nee	Begraafplaats in Rotterdam			
27	1920	Johanna del Monte- Kinsbergen	nee	Vanuit het Portugees- Israelitisch ziekenhuis in Ouderkerk aan de Amstel			
28	1922	Marie Bouwmeester - De Clermont	nee	Aan het graf op Zorgvlied			Paleis van Volksvlijt opgenomen in rouwstoet, krans aan de baar
29	1925	Louis Bouwmeester	ja		chapelle ardente in de rotonde met portret Shylock	Toespraken en muziek	Defile langs de baar
30	1926	Echtpaar Lobo- Braakensiek	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
31	1926	Louis Chrispijn sr	nee				Geen schouwburgen opgenomen in de rouwstoet
32	1927	Jo Felten- Steenbergen	nee	Kerk in Den Haag			Koninklijke Schouwburg opgenomen, krans aan de baar
33	1928	Eugene Gilhuys	nee				Opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
34	1928	Wilhelmina van der Horst	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken en muziek	Defile langs de baar
35	1928	L.M. Smith	nee			Niet bekend, wel naar Zorgvlied op dezelfde dag als Eugene Gilhuys	
36	1929	Willem Royaards	ja		Kist in de Grote Zaal	Concert door concertgebouworkest	
37	1929	Marius Spree	nee	Circusschouwburg Rotterdam	chapelle ardente	Toespraken	
38	1929	Stine van der Gaag	nee	Aan het graf op Zorgvlied			SSBA opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar
39	1929	Emil Timrott	nee				Rouwstoet langs veel andere theaters, niet langs SSBA
40	1930	Christine Poolman	nee				Latere herdenking bij het portret
41	1930	Napoleon de la Mar	ja		chapelle ardente in de rotonde	Korte Dienst	
42	1931	Louis Moor	nee	Begraven in Rotterdam (vanuit Amsterdam)			Halfbroer van Louis en Theo Bouwmeester
43	1931	Louis Chrispijn jr	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
44	1931	Johan de Meester	nee	Begraafplaats in Den Haag		Toespraken aan het graf	

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
45	1931	E. Poons-van Biene	nee	Israelitische begraafplaats Diemen			Rouwstoet langs bij andere theaters, krans aan de baar
46	1932	Ciska Kremer	nee	Dienst op Zorgvlied			Rouwstoet langs adres ouders
47	1933	Bart Kreeft	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
48	1933	Mina Budermann	nee	Aan het graf op de Ooster		Toespraken	
49	1933	Anna Hesse- Slauderhof	nee	Begraafplaats in Bussum		Geen Toespraken	
50	1934	Riek de la Mar - Kley	nee	Dienst op Zorgvlied			Aula is net gebouwd
51	1934	Wilhelmina Kley	nee	Dienst op Zorgvlied			
52	1934	Willem Hunsche	nee	Dienst op Zorgvlied			Rouwstoet langs andere theater
53	1934	Sien de la Mar- Klopper	nee	Dienst op Zorgvlied			
54	1936	Frank Luns	nee	Sint Willebrordus buiten de Veste, Amsterdam			
55	1937	Esther de Boer- van Rijk	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar, Zingen Joodse psalm bij uitgaan SSBA
56	1937	Ko van Dijk sr	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
57	1937	Aleida Roelofsen	nee	Begraafplaats in Den Haag			
58	1938	August Kiehl	nee	Hollandsche Schouwburg	chapelle ardente	Toespraken bij het graf, Ooster	Kon niet plaatsvinden in SSBA
59	1938	Alida Tartaud- Klein	nee	Begraafplaats in Rotterdam			
60	1939	Theo Mann- Bouwmeester	ja		Dienst in de rotonde, geen chapelle ardente	Toespraken	Defile langs de baar
61	1939	Oscar Tourniaire	nee	Dienst op Zorgvlied			SSBA opgenomen in de rouwstoet, krans aan de baar

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
62	1940	Wilhelmina Schwab-Welmann	nee	Sobere dienst in Heemstede			
63	1940	Louis de Vries	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
64	1942	Adriaan van der Horst	nee				Opgenomen in de rouwstoet
65	1947	Lena Kleij	geen informatie beschikbaar				
66	1950	Nelly Ernst	ja		chapelle ardente in de rotonde	Dienst op Zorgvlied	Defile langs de baar in SSBA
67	1951	Piet Kohler	nee	Carre en Zorgvlied	chapelle ardente	Dienst op Zorgvlied	
68	1951	Anton Roemer	nee	Koninklijke Schouwburg	chapelle ardente	Toespraken	
69	1952	Cor Ruys	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
70	1952	Julia Cuypers	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Ook een dienst in de aula van Zorgvlied
71	1953	Cor Hermus	nee	Stil begraven			
72	1955	Theo Frenkel	nee	Koninklijke Schouwburg	chapelle ardente		
73	1956	Jo Sternheim	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
74	1956	Nico de Jong	nee	Kerk in Rotterdam			
75	1957	Emma Morel	ja		chapelle ardente in de rotonde		Defile langs de baar
76	1957	Louis Saalborn	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
77	1958	John Gobau	ja		chapelle ardente in de rotonde + requiem in kerk	Toespraken	Defile langs de baar

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
78	1959	Else Mauhs	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
79	1960	Jan Musch	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
80	1960	Cees Laseur	nee	Koninklijke Schouwburg	chapelle ardente	Toespraken	
81	1960	Frits van Dijk	ja		chapelle ardente in de rotonde	Waarschijnlijk geen toespraken	Defile langs de baar
82	1961	Eduard Verkade	nee	Begraven in Breukelen			
83	1961	Sophie de Vries Jr.	nee	In stilte begraven op Zorgvlied			
84	1961	Paul Huf	ja		chapelle ardente in de rotonde		Defile langs de baar, kerkdienst tussen defile en dienst in rotonde
85	1962	Jan Nooij	nee	Dienst op Zorgvlied			
86	1962	Ben Groeneveld	ja		chapelle ardente in de rotonde	Waarschijnlijk geen toespraken	Defile langs de baar
87	1962	Louis van Gasteren	ja		chapelle ardente in de rotonde		Defile langs de baar
88	1962	Betty Holtrop- van Gelder	nee	In stilte begraven op Zorgvlied			
89	1963	Hans Kaart	ja		chapelle ardente in de rotonde		Defile langs de baar
90	1964	Rika Hopper	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
91	1964	Ko Arnoldi	nee	In stilte begraven op De Nieuwe Ooster			
92	1964	Marie Hamel	nee	In stilte begraven in Laren			
93	1965	Fien de la Mar	nee	Nieuwe de la Mar		Dienst op Zorgvlied	Defile langs de baar

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
94	1965	Anna Sluijter	nee	Begraafplaats in Den Haag			
95	1966	Mien van Kerckhoven- Kling	nee	In stilte begraven op Zorgvlied			
96	1966	Constant van Kerckhoven	nee	In stilte begraven op Zorgvlied			
97	1966	Lize Servaes	nee	In stilte begraven op De Nieuwe Ooster			
98	1968	Rina Blaaser	nee	In stilte begraven op Zorgvlied			
99	1969	Cor van der Lugt Melsert	nee	In stilte gecremeerd			
100	1975	Magda Janssens	nee	Kerkdienst en begrafenis Buitenveldert			
101	1975	Fie Carelsen	nee	Koninklijke Schouwborg			Koninklijke Schouwborg opgenomen in de stoet
102	1976	Johan Boskamp	nee	Carre			
103	1976	Beppie Nooij sr	nee	Carre			
104	1976	Han Bentz van den Berg	nee	In stilte begraven?			
105	1977	Ida Wasserman	nee	In stilte gecremeerd			
106	1978	Ko van Dijk jr	nee				Opgebaard in de Koninklijke Schouwborg Den Haag
107	1979	Wiesje Bouwmeester	nee	in stilte gecremeerd			
108	1979	Beppie Nooij jr	nee	Carre			
109	1982	Mimi Boesnach	nee	In stilte begraven?			
110	1983	Ank van der Moer	ja		chapelle ardente in de rotonde	Toespraken	Defile langs de baar
111	1984	Tilly Perin- Bouwmeester	nee	Dienst op Zorgvlied			
112	1984	Guus Oster	nee	In stilte begraven			
113	1986	Johan de Meester	nee	In stilte gecremeerd			
114	1987	Joan Remmelts	nee	In stilte begraven			

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
115	1989	Guido de Moor	nee	Koninklijke Schouwborg			Koninklijke Schouwborg opgenomen in de stoet
116	1989	Paul Steenbergen	nee	In stilte begraven?			
117	1990	Emmy van Swoll (van Lidt de Jeude)	nee	onbekend			
118	1990	Myra Ward	nee	In stilte gecremeerd			
119	1990	Onno Molenkamp	nee	Gecremeerd op Westgaarde			
120	1990	Sarah Heyblom	nee	Crematie op Zorgvlied			
121	1991	Cor Witschge	nee	crematie op Westgaarde			
122	1991	Johan Schmitz	nee	Gecremeerd in Arnhem			
123	1992	Alexander Pola	nee	crematie op Westgaarde			
124	1993	Max Croiset	nee	onbekend			
125	1993	Lily Bouwmeester	nee	In stilte gecremeerd			
126	1995	Loudi Nijhoff	nee	dienst op de Nieuwe Ooster			
127	1995	Georgette Hagedoorn	nee	In stilte begraven			
128	1995	Elja Pelgrom	nee	dienst op de Nieuwe Ooster			
129	1996	Leen Jongewaard	nee	Begraven op Zorgvlied			
130	1996	Gerard Thoolen		Begraven op Zorgvlied			Door collega's gedragen
131	1996	Piet Bambergen	nee	crematie in Driebergen			
132	1997	Andrea Domburg		geen informatie			
133	1997	Coen van Vrijberghe de Coningh	nee	De La Mar			
134	1999	Lex Goudsmit	nee	In stilte gecremeerd			
135	2000	Coen Flink		geen informatie			
136	2001	Maxim Hamel	nee	dienst op de Nieuwe Ooster			
137	2001	Gerard Heystee	nee	In stilte gecremeerd			
138	2001	Guus Hermus	nee	Gecremeerd in Bilthoven			
139	2001	Luc Lutz	nee	Gecremeerd in Rotterdam			

Nr.	Jaar	Naam	Uitvaart SSBA?	Waar dan?	Vorm	Inhoud	Opmerkingen
140	2001	Sylvia Millecam	nee	Dienst op Westgaarde			
141	2003	Bert Dijkstra	nee	Begraven in Den Haag			
142	2004	Mary Dresselhuys	nee	In stilte gecremeerd op Westgaarde			
143	2005	Emmy Lopes Dias	nee	Begraven in Hilversum			
144	2005	Mela Soesman	nee	Begraven op Zorgvlied			
145	2005	Joop Doderer	nee	Dienst op Zorgvlied			
146	2006	Joop Admiraal	nee	crematie op Westgaarde			
147	2006	Frédérique Huydts	nee	Crematie in Driehuis			
148	2007	Roef Ragas	nee	Dienst op Zorgvlied			
149	2007	Jos Brink	nee	Carre			Defile langs de baar
150	2008	Carol van Herwijnen	nee	Dienst op Zorgvlied			
151	2009	Riny Blaaser	nee	Dienst op Zorgvlied			
152	2009	Josine van Dalsum	nee	Crematie op de Nieuwe Ooster			
153	2009	Henk van Ulsen	nee	Dienst vanuit de Westerkerk			
154	2009	Ramses Shaffy	nee	Carre			Defile langs de baar
155	2009	Ton Lutz	nee	crematie op Westgaarde			
156	2009	Pieter Lutz	nee	begraven in Rotterdam			
157	2011	John Kraaijkamp	nee	De La Mar			
158	2012	Jeroen Willems	ja		Dienst in de zaal		
159	2015	Ellen Vogel	nee				
160	2017	Kitty Courbois	nee	Dienst op Zorgvlied			

SSBA = Stadsschouwburg Amsterdam

SSBA opgenomen in de rouwstoet

Andere Amsterdamse theaters (Rembrandtplein en Jodenbuurt) opgenomen in de rouwstoet

SSBA speelt grote rol in begrafenissen

Kerkelijke begrafenissen

Ander Nederlands theater speelt in een rol tijdens de uitvaart

Carre speelt een rol tijdens de uitvaart

De La Mar speelt een rol tijdens de uitvaart

Dienst op Zorgvlied

9. Bibliografie

Boeken

- Aa, A.J. van der. *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 15*. Haarlem: J.J. van Brederode, 1872
- Albach, Ben. *Het huis op het plein*. Amsterdam: Stadsdrukkerij van Amsterdam, 1957
- Albach, Ben. *Jan Punt en Marten Corver. Nederlandsch tooneelleven in de 18^e eeuw*. Amsterdam: DBNL, 2011
- Barbaz, A.L. *Gedenkzuil voor Neêrlands grootste Tooneelkunstenaresse, Wattier Ziesenis*. Amsterdam: J.C. van Kesteren, 1827
- Barbaz, A.L. *Levensschets van den beroemden treurspeler Talma. Meerendeels gevolgd naar het fransch, van den heer Moreau*. Amsterdam: J.C. van Kesteren, 1826
- Berends, Lambiek. *Rozen en tomaten: de Amsterdamse Schouwburg 1894-1994*. Amsterdam: Stadsuitgeverij Amsterdam, 1994
- Broek, Annet van den, Koos Groen. *Hun laatste rustplaats*. Baarn: Bosch & Keuning, 1985
- Boer – van Rijk, Esther de. *Ik kijk terug. Episodes uit mijn leven*. Amsterdam: N.V. Handelsdrukkerij Holdert & Co, 1934
- Carlson, Marvin. *The Haunted Stage: The Theatre as Memory Machine*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006
- Erenstein, R.L., red. *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996
- Gennep, Arnold van. *The Rites of Passage*. vert. Monika B. Vizedom and Gabrielle L. Caffee. London: Routledge and Kegan Paul, 1960
- Geysbeek, P.G. Witsen. *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters. Deel 6*. Amsterdam: C.L. Schleijer, 1827
- Grimes, Ronald. *Deeply into the bone: re-inventing rites of passage*. Berkeley: University of California Press, 2000
- Groeneboer, Joost. '4 september 1880 Bij de Vereeniging "Het Nederlandsch Tooneel" gaat Shakespeares *De Koopman van Venetië* in première met Louis Bouwmeester als Shylock. Het fenomeen Bouwmeester belicht.' Zie: Erenstein, R.L., 474-479
- Hanou, André. '26 januari 1720 Burgemeesters en Wethouders van Amsterdam verscherpen met een 'Handhaving der Ordre' de sancties tegen misdragingen van publiek en acteurs in de

Schouwburg. Iets over de sfeer in de Schouwburg.' Zie: Erenstein, R.L., 306-311

Heesen, Hans. e.a. *Waar ligt Poot? Over de dood en de laatste rustplaats van Nederlandse en Vlaamse schrijvers*. Baarn: Uitgeverij de Prom, 1997

Heidt, A.M. *Catholica. Geïllustreerd encyclopedisch vademecum voor het katholieke leven*. Den Haag: N.V. Uitgeversmaatschappij Pax, 1961

Hillhorst, Ineke. *De magie van Carré*. Amsterdam: Bertolucci Amsterdam, 2004

Hobsbawn, Eric, Terence Ranger, red. *The Invention of Tradition*. 22ste druk. Cambridge: Cambridge University Press, 1983

Hoenselaars, A.J. '23 april 1586 Engelse toneelspelers voeren in Utrecht *De werken van Hercules* op. Beroepsacteurs en rederijders.' Zie: Erenstein, 142-147

Innemée, Karel. 'Het imago van de begrafenisondernemer.' Zie: Zeijden, Albert van der, 143-148

Kok, H.L. *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Lochem: N.V. Uitgeversmaatschappij de tijdstroom, 1970

Korenhof, Paul. *De Koninklijke Schouwburg (1804 – 2004). Een kleine Haagse cultuurgeschiedenis*. Zutphen, Walburg Pers, 2004

Koster, Simon. *De Bouwmeesters. Kroniek van een theaterfamilie*. Zutphen: De Walburg Pers, 1973

Kurpershoek, Ernest, Hetty van den Berg. *Zorgvlied. De geschiedenis van een begraafplaats*. Amsterdam: D'ARTS Amsterdam, 1994

Lakmaker, Joosje. *Esther de Boer – van Rijk. Hollands populairste actrice*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2014

Leeuwe, Hans de. *De Amsterdamse Schouwburg in 1795. Het eerste jaar der Bataafse vrijheid*. Zutphen: Walburg pers, 2003

Margry, Peter Jan. 'Politiek rouwen in het publieke domein. Rouwmonumenten en stille tochten.' Zie: Venbrux, Eric, 101-120

Mayerhöfer, Josef. *Ausstellung 200 Jahre Burgtheater / Österreichisches Theatermuseum Wien*. Wien: Österreichisches Theatermuseum Wien, 1976

Meister, Monika. 'Dramaturgie und Geschichte einer Trauerfeier: Das letzte Geleit für Ehrenmitglieder des Wiener Burgtheaters.' in *Maske und Kothurn*. Wenen: Böhlau Verlag, 2004

Raak, Cees van. *Heden vredig ontslapen. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau*.

Bussum: Uitgeverij TOTH, 1995

Ramakers, B.A.M. '5 mei 1448 Begin van de traditie van de jaarlijkse opvoering van een van de zeven *Bliscappen* in Brussel. Toneel en processies in de late middeleeuwen.' Zie: Erenstein, R.L., 42-49

Roever, Margriet de, Jenny Bierenbroodspot. *De begraafplaatsen van Amsterdam*. Amsterdam: Uitgeverij Bas Lubberhuizen, 2004

Schechner, Richard. *Performance Studies. An Introduction*. Second edition. New York: Routledge, 2006

Schechner, Richard. *Performance Theory*. New York: Routledge, 1988

Spruit, Ruud. *De dood onder ogen. Een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremeren en rouw*. Houten: Unieboek bv, 1986

Stekelenburg, L. van. *Het toont in klein begrip al 's mensen ydelheid... - De portrettencollectie van de Stadsschouwburg Amsterdam*. Amsterdam: International Theatre and Film Books, 1997

Sturkenboom, Dorothée. "'... want ware zielesmart is niet woordenrijk": veranderende gevoelscodes voor nabestaanden 1750-1988.' Zie: Zeijden, Albert van der, 84-113

Suér, Henk. *Goden van de engelenbak. Van Gijsbrecht tot Buziau*. Utrecht: Het Spectrum, 1959

Turner, Victor. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York: Aldine de Gruyter, 1997

Venbrux, Eric, e.a. *Rituele creativiteit. Actuele veranderingen in de uitvaart- en rouwcultuur in Nederland*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2008

Vink, Esther. 'Laat-middeleeuwse stedelijke keuren en het ritueel rond de dood.' Zie Zeijden, Albert van der, 33-48

Vreedenberg, Casper. *Treurplegtigheid aan de nagedachtenisse van de verdienstelyke toneelkunstenaresse Helena Snoek, etc.* Amsterdam: Abraham Mars, 1808

Worp, J.A. *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*. Amsterdam: S.L. van Looy, 1920

Zeijden, Albert van der, red. *Cultuurgeschiedenis van de dood*. Amsterdam: Rodopi bv, 1990

Tijdschriftartikelen:

Hageman, Mariëlle. 'De opkomst van aids. Aids in de polder.' *Historisch Nieuwsblad*, 2018, editie 6

Keyser, Marja. 'De dood van Andries Snoek, 3 januari 1829,' In: *De negentiende eeuw*, jaargang 11, 1987, afl. 3-4

Krantenartikelen:

De krantenartikelen die gebruikt zijn, zijn terug te vinden via de online platforms Delpher (tot 1995) en LexisNexis (gebruikt vanaf 1995). Voor details zie de voetnoten.

De volgende dagbladen zijn geraadpleegd:

Algemeen Handelsblad

Arnhemsche Courant

De Indische Courant

De Telegraaf

De Tijd

De Volkskrant

De Waarheid

Eindhovens Dagblad

Het Nieuws van den Dag

Het Parool

Het Vaderland

Het Vrije Volk

IJmuider Courant

Leeuwarder Courant

Nederlandsche Staatscourant

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Nieuwsblad van het Noorden

NRC Handelsblad

Oprechte Haarlemsche Courant

Rotterdamsche Courant

Rotterdamsch Nieuwsblad

Trouw

Voorwaarts, sociaal-democratisch dagblad

Websites:

Besoet, Iven. 'Begrafnisstoet van Willem IV, 1752.' *Collectie Rijksmuseum Amsterdam*.

1752. <<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-84.424>> 07 december 2018

'CBS, 'Kerkelijke gezindte en kerkbezoek; vanaf 1849; 18 jaar of ouder.' *Opendata CBS*. 23 augustus 2018.

<<https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37944/table?ts=1530972466012>>, 25 november 2018

De Telegraaf, 'Geliefden nemen afscheid van Ellen Vogel.' *Telegraaf*. 12 augustus 2015.

<<https://www.telegraaf.nl/entertainment/546618/geliefden-nemen-afschied-van-ellen-vogel>>, 25 november 2018

Huizing, 'Begrafnisgebruiken.' *Geheugen van Drenthe*.

<<https://www.geheugenvandrenthe.nl/begrafnisgebruiken>>, 25 november 2018

Luycken, Jan. 'Begrafnisstoet van Michiel de Ruyter, 1677.' *Collectie Rijksmuseum Amsterdam*. 1685 <<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-OB-44.178>> 07 december 2018

Putten, Willem van der. 'Begrafniswet 1869.' *Uitvaart*. 2 februari 2010.

<<https://www.uitvaart.nl/juridisch/begraven/overig-begraven-begraafplaats/begrafniswet-1869/7257>>, 25 november 2018

Sanders, Inge-Marlies. 'Majofski, Jacoba Maria (1807-1847).' *Digitaal vrouwenlexicon van Nederland*. 13 januari 2014.

<<http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/jmmajofski>>, 25 november 2018

Stadsarchief Amsterdam, 'Vondel begraven.' *Amsterdam*.

<https://archief.amsterdam/stukken/dood/vondel_begraven/index.nl.html>, 25 november 2018

Theater Instituut Nederland, 'Huwelijken en moederschap.' *Een leven lang theater*.

<<http://www.eenlevenlangtheater.nl/Ank%20van%20der%20Moer/Biografie/Huwelijken%20en%20moederschap>>, 25 november 2018

Uitvaart Internet Diensten, 'Sterftcijfers en wijze van uitvaart: begraven of cremeren in Nederland.' *Crematorium*.

<http://www.crematorium.nl/index/index.php?option=com_content&view=article&id=569:s-sterftcijfer-en-wijze-van-uitvaart-begraven-of-cremeren&catid=69&Itemid=586>, 25 november 2018

Televisiedocumentaires:

Erp, Michiel van. *De dingen die voorbijgaan*. IKON. 23 maart 2015

Verhoeff, Pieter. *Alles komt ergens van*. Egmond Film and Television, 2003,

<<http://www.werkteater.nl/alles-komt-ergens-van.html>>, 25 november 2018

Afbeeldingen:

1. Onbekend. *Theo Mann Bouwmeester in de rol van Margaretha Gauthier*. Jaar onbekend.

Foto: Collectie Theater Instituut Nederland, <

<http://www.eenlevenlangtheater.nl/theo%20mann%20bouwmeester/repertoire/hollandsch%20tooneelgezelschap%20o.l.v.%20van%20lier%20/4356.html>>

2. Het Leven. *Begrafenis van acteur Louis Bouwmeester sr. (1842 - 1925). De stoet bij de Stadsschouwburg in Amsterdam, 1925*. 1925. Foto: Het Leven,

<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/start/3/tstart/0/q/zoekterm/louis%20bouwmeester/f/Geografisch_trefwoord/Amsterdam>

3. Het Leven. *Begrafenis van acteur Louis Bouwmeester sr. (1842 - 1925) op Zorgvlied in Amsterdam, 1925*. 1925. Foto: Het Leven,

<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/start/2/tstart/0/q/zoekterm/louis%20bouwmeester/f/Geografisch_trefwoord/Amsterdam>

4. Hans Punz. *Trauergäste sitzen am Donnerstag, 4. September 2014, im Rahmen der Trauerfeier für den....* 2014. Foto: APA/Hans Punz, < <https://kurier.at/kultur/burgtheater-nahm-abschied-von-einem-genie-trauerfeier-fuer-gert-voss/83.796.859>>

5. Het Leven. *Chapelle ardente ('rouwkamer') in de Stadsschouwburg in Amsterdam waar de lichamen van....* 1926. Foto: Het Leven,

<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/start/3/tstart/0/q/zoekterm/lobo-braakensiek/f/Geografisch_trefwoord/Amsterdam>

6. Het Leven. *Vanaf het balkon boven de artiesteningang van de Stadsschouwburg van Amsterdam, daalt, als een laatste hulde, een bloemenregen op de kist neer....* 1926. Foto: Het Leven,
<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/start/2/tstart/0/q/zoekterz/lobo-braakensiek/f/Geografisch_trefwoord/Amsterdam>
7. Polygoon. *Begrafenisstoet van toneelspeelster Esther de Boer-van Rijk (1854-1937) op het Leidseplein voor de Stadsschouwburg.* 1937. Foto: Stadsarchief Amsterdam,
<https://beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/start/17?q_searchfield=esther+de+boer>
8. Het Leven. *Op 29 januari 1929 overlijdt de acteur Dr. Willem Royaards in zijn Villa Marina in Menton (Frankrijk)....* 1929. Foto: Het Leven,
<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/start/10/weergave/de deta/tstart/0/q/zoekterm/willem%20royaards/f/Geografisch_trefwoord/Amsterdam>
9. Onbekend. *Onbekend* (rouwstoet Rika Hopper, DPI). Foto: Algemeen Handelsblad, 6 januari 1964, pagina 2
10. Rob Bogaerts. *Uitdragen van de kist uit de Stadsschouwburg in Amsterdam.* 1 april 1983. Foto: Fotocollectie Anefo,
<http://www.gahetna.nl/collectie/afbeeldingen/fotocollectie/zoeken/weergave/detail/start/5/tstart/0/q/zoekterm/ank%20van%20der%20moer/f/Geografisch_trefwoord/Amsterdam>
11. Onbekend. *Ramses Shaffy ligt opgebaard in gesloten kist in Carré.* 8 december 2009. Foto: ANP, <<https://www.parool.nl/amsterdam/iedereen-kende-ramses~a270960/>>
12. Onbekend. *De stoet met de lijkwagen met het stoffelijk overschot van Pim Fortuyn....* 2002. Foto: ANP, < <https://www.telegraaf.nl/nieuws/153697/stilte-15-jaar-na-fortuyn-moord>>